

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

YDK 37.0.

MAGISTRATURA BÓLIMI

**5A110901- Pedagogika teoriyasi ha'm tariyxi qanigeliginiñ
pitkeriwshisi 2-kurs magistranti
Ismailova Muxayyo Alisherovnaniñ**

Magistr akademiyalıq dárejesın alıw ushın jazılǵ'an

DISSERTACIYASI

**TEMA: TA'LIM PROTSESSINDE OQIWSHILARDIN' O'ZBETINSHE PIKIRLEW
KO'NLIKPELERIN RAWAJLANDIRIWDIN' DIDAKTIKALIQ IMKANIYATLARI**

MAK da jaqlawǵ'a ruxsat
Magistratura bólimi baslıǵ'ı:

 p.i.k., doc. M.Allamberganova

Magistrant:

M.Ismailova

Ilimiy basshı:

 p.i.k., doc. S.Sayitbekova

Kafedra baslıǵ'ı:

 p.i.k., doc. M.Pazilova

**Kafedra májilisiniñ 2019-jıl _____ sánesindegi
№ ____ protokoli menen qorg'awǵ'a ruxsat berildi**

Nókis-2019

M A Z M U N I

KIRISIW.....	3-8
I BAP. TA'LIM PROCESINDE OQIWSHILARDIN' ERKIN PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIWDIN' TEORIYALIQ TIYKARLARI.....	9
1.1. Oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriw pedagogikalik mashqala sipatinda.....	9-19
1.2. Ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerinde oqiwshilardin' erkin pikirlewine bolg'an tariyxiy jantasiwla ha'm tiykarg'i bag'darlari.....	20-32
1. 3. Búgingi kúnde mámleketimizde shaxstin' ózbetinshe pikrlewin rawajlandırıwg'a bolg'an metodologiyaliq jantasiw.....	33-38
 2 BAP. TA'LIM PROCESINDE OQIWSHILARDIN' O'ZBETINSHE PIKIRLEW KO'NLIKPELERIN RAWAJLANDIRIWDIN' DIDAKTIKALIQ SHA'RT-SHA'RA'YATLARI.....	39
2.1. Oqıwshılar ózbetinshe pikirlew iskerligi ha'zirgi ku'ndegi awhaliniń pedagogikalıq-psixologiyalıq tiykarları.....	39-48
2.2. Oqıw-tárbiya procesi sapasın asırıwdıń sociallıq-pedagogikalıq, psixologiyalıq faktorları.....	49-56
2.3. Oqıwshılardıń ózbetinshe pikrlewin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq-psixologiyalıq bag'darlari.....	57-73
 3 BAP. OQIWSHILARDIN' TA'LIM PROCESINDE O'ZBETINSHE PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIWDIN' NA'TIYJELILIGI.....	74
3.1. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwdin' aspektleri.....	74-84
3.2. Ta'lim procesinde oqiwshilardin' o'z betinshe pikirlewin rawajlandiriwdin' formalari, qural ha'm metodlari.....	85-89
 ULIWMA JUWMAQ.....	90-93
PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR	94-98

KIRISIW

Izertlew jumisinin' aktuallig'i: Bu'gingi ku'nde ma'mleketimizdegi o'zgerisler na'tiyjesinde jurt keleshegi ushin juwapkershilikti o'z moy'nina aliw'g'a tayar, belsendi jaslardi ta'rbiyalaw menen bir qatarda olardin' erkin pikirlewin rawajlandiriw ko'nlikpeleri quralinda uliwmalik orta ta'lim mektepleri oqiwshilarin sociallastiriw processi ko'lemin ken'eytiriw u'lken a'hmiyetke iye. O'zbekstan Respublikasin ja'nede rawajlandiriw boyinsha Ha'reketler Strategiyasinda „fizikalik ta'repten jaqsi rawajlang'an, ruwxiy ha'mde intellectual rawajlang'an, erkin pikirleytug'in, omirlik ta'jriybege iye, Watang'a sadik jaslardi ta'rbiyalaw, demokratiyalik o'zgerislerdi teren'lestiriw ha'mde puqaralik ja'miyeti rawajlandiriw procesinde olardin' social aktivligin asiriw»¹ siyaqli bag'darlar belgilengen bolip, bul o'z na'wbetinde usi procesti kritikaliq ha'm analizli bag'darlarg'a iye bolg'an didaktikalik dizim sipatinda korip shig'iw za'rurligin da'liylleydi.

«Pikir ta'rbiyasi en' kerekli, kop zamanlardan berli izertlep kelingan, ilimpazlardin' diqqatlarina tayang'an muqa'ddes bir waziypa bolip esaplanadi», - degen edi ulli oyshillarimizdan Abdulla Avlaniy.

Sonliqtan, insang'a ta'n mashqalalardin' kopshiligin onin' sana-sezimi, pikirlew ta'rzin du'ris qa'liplestiriw arqalig'ana sheshiw mu'mkinshiligi bar. Insannin' quramalilasiwi, o'zligin an'lawi onin' erkin pikirlewinen baslanadi.

Erkin pikirlew barliq ha'diyselerdi analiz etiw usili sipatinda oylaw procesinin' o'nimi - joqari na'tiyjesi bolip esaplanadi. Ol iskerlik penen baylanisli bolip, o'z betinshe jumis procesinde qa'liplesedi. Na'rse ha'm ha'diyselerdin' bar ekenlig'i du'ris qarim-qatnastan ibarat, baylanislilik buzilsa, bar bolg'anliqta da o'zgeris boliwin an'law, isbatlaw, tu'sindiriw, pikirlew qa'liplesiwinin' tiykarg'i basqishi bolip esaplanadi. Pikirlew adamg'a omir beriwshi ku'sh bolip esaplanadi. Yag'niy insan erkin pikir menen tiri jan, pikirsiz insan bolsa jaratiw ha'm o'siwge qadir bolmag'an jansizg'a aylanadi. Sol sebepli de, O'zbekstan Respublikasi

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. –Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 йил, 6-сон, 70-модда.

Birinshi Prezidenti I.A.Karimov Joqarg'i Majlistin' X sessiyasinda so'ylegen so'zinde: «...balalar qaysi klasstan baslap erkin pikir ju'rite baslaydi? Uliwma, mekteplerde balalar erkin pikirlewge u'yretilema? Bilemen, u'yretilmeydi... Demokratiyalıq ja'miyette balalar, uliwma ha'r bir insan erkin pikirleytug'in etip ta'rbiyalanadi. Eger balalar erkin pikirlewdi u'yrenbese, berilgen ta'lim sipati to'men boliwi aniq. A'llette bilim kerek, biraq bilim o'z jolina «Erkin pikirler ha'm u'lken baylıq bolip esaplanadi» degen edi.

Mashqalanin' islengenlik da'rejesi. Usi mashqalanin' sheshimine tiyisli pikirler son'g'i waqıtlarda ilimiy dereklerde ko'plep aytila baslandı. Misali, «Ma'rifat» gazetasında Q.Hasanbayevanın' «Erkin pikirlew – ma'nawiy kamillik girewi» 18 aprel,1998 jil, P.Musayevanın' «Erkin pikirlew ne?» 7 avgust 1999 jil, M.Kabirovanin' «Pikir erkinligi: tarixiy pikirlew din' qurali ha'm usillari» 4 sentabr 1999 jil maqalalari basıp shig'ildi. Usi temada maqalalar Sh.Yunusova, E.G'oziyev, R.Sunnatova, N.Nishonova ha'm basqalar ta'repinen de islep shig'ilg'an. A'debiyat sabaqlarında oqiwshılardı erkin pikirlewge u'yretiw, sonday aq, til oqitiwda oqiwshılardı erkin pikirlewge u'yretiw ma'seleleri professor S.Safarovanin' doktorlıq dissertaciyasında da jaritilg'an.

Jaslarda erkin - do'retiwshilik pikirlewin belsendilestiriw mashqalasi, sonday aq, shaxs sipatların qa'liplestiriw metodologiyalıq tiykarların islep shig'iw barasında respublikamız ha'mde shet el ma'mleketleri alimlari ta'repinen tiyisli izertlewler alıp barilg'an.

Respublikamızda shaxs sipatların qa'liplestiriw mashqalasi Sh.Qurbonov, U.Nishonaliyev, N.Shodiyev, M.Quronov, S.Nishonova, B.Karimova, M.Usmonbayevalardin' izertlewlerinde u'yrenilgen. Shet el ma'mleketlerinde shaxstin' erkin pikirlewin ha'm do'retiwshilik sipatların belsendilestiriw mashqalasi boyınsha pedagog ha'mde psixolog alimlar A.I.Leontev, G.Nayner, V.Kalveyt, D.Xamblin, M.Kortezzi, R.Fisher, P.Ya.Galpirin, A.Matyushkin, A.F.Eskulova, P.N.Andrianov, T.V.Kudryavtseva, Yu.S.Stolyarov, Ya.A.Ponomarevlardin' izertlewlerinde ko'riwimiz mu'mkin. Usi izertlewlerde ayirim bir jag'daylarda erkin pikir ju'ritiw shaxstin' erkin ta'lim aliwi menen

baylanisli ta'rizde qaraladi, do'retiwshen'lik iskerligi bolsa tiykarinan materialliq buyumlar jaratiw ha'm ja'nede quramastiriw menen baylanisli jaratiwshiliq procesi sipatinda u'yrenilgen. Usi izertlewlerde erkin – do'retiwshen'lik pikirlew sipatlarinin' oqiwshilar a'dep – ikramlilig'inda, olardin' basqalar menen bolg'an qarim – qatnasinda, a'melge asiratug'in ka'siplik iskerliginde tikkeley bar boliwin ta'miynlew ma'seleleri jeterlishe sheshilip berilmegen.

Izertlew maqseti: oqiwshilardin' ta'lim procesinde erkin pikirlewin rawajlandiriwdin' pedagogikaliq tiykarlarin belgilew ha'mde usinislari islep shig'iwdan ibarat.

Izertlew waziypalari:

- oqiwshilardi erkin pikirlewge u'yretiwdin' teoriyalik – metodologikalik ta'replerin ko'rsetiw ha'm onin' en' a'hmiyetli pedagogikalik mashqala ekenligin aniqlaw;
- oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriw barisinda tarixiy ta'jriybelardi u'yreniw, uliwmalastiriw ha'mde pedagogikalik a'meliyatta qollaw jollarin islep shig'iw;
- oqiwshilardi erkin pikir juritiwge u'yretiwdin' psixologiyaliq, pedagogikalik talaplari, teoriyalik ha'mde metodologikalik xarakterlerin belgilew;
- oqiwshilarda erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bag'darlang'an ta'lim – ta'rbiyalik jumislardin' mazmuni, ko'rinishi, qurali, usil ha'm metodlarin aniqlaw, olardi pedagogikalik ta'repten izertlew;
- oqiwshilardin' erkin pikirlew iskerligin rawajlandiriwg'a qaratilg'an teoriyalik jandasiwlar ha'mde ilimiy metodikalik usinislardin na'tiyjelilik da'rejesin aniqlaw.

Izertlew ob'yekti: uliwma orta ta'lim mekteplerinde oqiwshilardi erkin pikirlewge qaratilg'an ta'lim procesi.

Izertlew predmeti: ta'lim procesinde oqiwshilardin' erkin pikirlew iskerligin rawajlandiriwdin' pedagogikalik – psixologiyaliq xarakterleri, mazmuni, ko'rinishi, qurallari, usil ha'm metodlari.

Izertlew metodlari:

- psixologiyaliq, pedagogikaliq a`debiyatlardi u`yreniw;
- qoyilg`an sorawlardi logikaliq (induktiv, deduktiv talqilaw, oqiw protsesin modellestiriw, jaratilg`an sha`rt-sharayatlardi esapqa alg`an halda onin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin teoriyaliq jaqtan uliwmalastiriw);
- baqlaw, sa`wbetlesiw, anketa, sorawlar o`tkeriw;
- pedagogikaliq ta`jiriybeler na`tiyjelerin logikaliq usillar ja`rdeminde talqilaw ha`m uliwmalastiriw.

Izertlew din` ilimiylik jan`alig`i:

- shaxstin` erkin pikirlewin qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriw barisindag`i tarixiy ta`jiriybeler, jantasiwlar u`yrenildi, uliwmalastirildi ha`m pedagogikaliq a`meliyatqa jariyalandi;
- oqiwshilardin` erkin pikirlew iskerligin qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriwg`a qaratilg`an oqiw materiallari, ta`lim metodlari usinis qilindi;
- oqiwshilardin` erkin pikirlew qa`biliyetin qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriwg`a qaratilg`an ta`lim – ta`rbiya jumislarinin` mazmuni, izbe-izligi, ko`rinisi, usil ha`m metodlari aniqlandi ha`m didaktikaliq ta`repten tiykarlandi;
- oqiwshi jaslardi erkin pikirlewge qaratilg`an motivler dizimi aniqlandi;
- shaxstin` qa`liplestiwi procesinde erkin pikirlewdin` orni ha`m a`hmiyeti aship berildi;
- shaxstin` erkin pikirlew qa`biliyetin social – gumanitar ta`lim procesinde qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriwg`a qaratilg`an oqiw materiallarinin` na`tiyjelilik da`rejesi aniqlandi.

Izertlew din` teoriyaliq a`hemiyeti:

- oqiwshilardi erkin pikirlewge u`yretiw haqqindag`i ja`ha`nnin` rawajlang`an ma`mleketlerindegi jo`nelisler ha`mde Shig`is oyshillarinin` idealari, pikirleri u`yrenildi;
- barliqti baqlaw, seziw, an`law imkaniyatina iye boliwi ushin oqiwshilardi fizikaliq ruwxiy salamatlastiriw din` teoriyaliq tiykarlari islep shig`ildi;

- barliqti tikkeley ta'rizde, og'an baylanisli sha'rt – sha'rayatlardan ajratpay uliwmalastiriw, yag'niy payda bolg'an pikirlerdi analiz qiliw za'ru'rliqi aniqlap berildi;

- pikirlewge bag'darlawshi ta'limiy tapsirmalar, didaktikalik modeller erkin pikirlewshinin' da'rejesine say principler islep shig'ildi;

- Pedagogika teoriyasi ha'm tariyxi pa'ni babalarimizdin' shaxstin' erkin pikirlewin qa'liplestiriw ha'm rawajlandiriwg'a qaratilg'an jantasiwlari, ta'jriybeleri menen oqiwhilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a xizmet qila alatug'in teoriyalik qaraslari menen bayitildi.

Izertlew din' a'meliy na'tiyjeleri to'mendegilerdi quraydi:

- oqiwhilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriw ushin za'rur bolg'an oqiwh – metodikalik ta'minatining' orni belgilendi;

- ta'lim processi oqiwhilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a qaratilg'an alding'i pedagogikalik texnologiyalar menen bayitildi.

Izertlew din' ilimiy gepotizasi:

- eger ta'lim protsessinde oqiwhilardin' o'zbetinshe pikirlew ko'nlikpelerin rawajlandirıwdın didaktikalıq imkaniyatları zaman talabi bolip uliwma bilimlendiriw sistemasinin' bir bo'legi sipatında qaralip, aniq pedagogikalik sha'rt-sharayatlarg'a tayang'an halda a'melge asirilsa;

- bul protsess o'zinin' mazmuni, formasi joli ha'm metodlarina iye bolsa;

- ta'lim protsessinde oqiwhilardin' o'zbetinshe pikirlew ko'nlikpelerin rawajlandirıwdın didaktikalıq imkaniyatları barisi n'atiyjeli boladi ha'm oqiwhilarg'a ta'lim-ta'rbiya beriw tarawi aniq sotsialliq ta'jiriybe, bilim ha'm ko'nlikpege iye boladi.

Izertlew din' metodologikalik tiykarlari:

O'zbekstan Respublikasi Konstituciyasi, «Bilimlendiriw haqqında»g'i Nizam, «Kadrlar tayyarlaw milliy bag'darlamasi», Uzliksiz ta'limdi rawajlantiriw haqqindag'i Minstrler Ken'esinin' qararlari, O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin' 2017 jil 7 fevraldag'i «O'zbekstan Respublikasin ja'nede

rawajlandiriv bo'yinsha Ha'reketler Strategiyasi haqqinda»g'i PQ-4947-sanli Biyligi.—O'zbekstan Respublikasi Nizam hu'jjetleri to'plami. 2017 jil 6-sanli, 70-statya, pedagogika pani koncepciyasi.

**Dissertatsiyanin' du`zilisi.** Kirisiw, u'sh bap, 8 paragraf, uliwma juwmaq ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

I BAP. TA'LIM PROCESINDE OQIWSHILARDIN' ERKIN PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIWDIN' TEORIYALIQ TIYKARLARI

1.1. Oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriw pedagogikalik mashqala sipatinda

Ta'lim – ta'rbiya bul oqiwshini uliwma insaniyat ha'm milliy qa'dryatlar ruwhinda ta'rbiyalaw, sonday aq, ha'r ta'repleme rawajlang'an shaxsti kamalg'a jetkiziwge qaratilg'an process. Ha'r bir oqiwshi kamalati pikir tiniqlig'i, pu'tinligi, ken' ko'lemli, aktuallig'i, basqalar ta'repinen tin'lanıwi, ta'n aliniwi menen belgilenedi.

Pikir bul procestin' o'zine ta'n negizi esaplanadi. Tariyxda ha'tteki arttirilg'an ta'jriybe bizge ko'plegen misallardi beredi, ha'r bir insan o'zinshe pikirleydi. Pikir – bul sirtqi ortalıqqa, bolip atirg'an ha'diyselerge, predmet yamasa shaxslarg'a qarata bildiriledi. Ha'r bir shaxsta qandayda bir na'rsege baha beriw ushin o'zinin' pikirlew ta'rzi, a'puwayi pikirlew joli bar ha'mde bul jag'day ko'plegen insanlarga tiyisli bolip, ol pu'tin basli xaliqlar, ma'mleketler, barliq civilizatciyag'a ta'n bolip esaplanadi. Basqalarg'a qarag'anda ayriqsha pikirlewshi, barliqqa o'zgeshe ko'z menen qarawshi shaxslar ha'r bir insanlar ortalig'ında, ha'r bir da'wirde bar bolg'an. A'dette bularg'a qarata standart emes pikirlewshi shaxs sipatında qaraladi. Standart emes pikirlew deyerli barliq oylap tabiliwlar, ilimiy jan'aliqlardi ashiw, izertlewlerdin' ju'zege keliwi tiykarin quraydi. Olar ba'rshe zamanlarda insaniyatta izertlewge baslawshi idealardin' tuwiliwina sebepshi bolg'an. Soni aytıp otıw kerek, ha'r qanday da'wirde, ha'r qanday izertlewde pikirlew da'rejesi ken' bolip esaplanadi. Aqilli insanlar arqali jan'aliqlar, oylap tabiliwlar jaratilg'an. Sol orında oqiwshilardin erkin pikirlewin o'z aldına aytıp otıw tiyis, sebebi bul process jıllar dawamında alıp barilatug'in jumislardin' jemisi esaplanadi.

Pikir juritiwdin' erkinligi degende, oqiwshinin' jeke belsendiligi menen o'z aldına anıq maqset, jan'a waziypalar qoya biliwi, olar ju'zesinen a'meliy ha'm teoriyaliq xarakterli ko'z aldına keltiriw (shamalaw, gipoteza) qiliwi na'tiyjeni

ko'z aldina keltire aliwi, qoyilg'an mashqala hesh kimnin' ja'rdemisiz, korsetpesiz, o'zinin' aqiliy izleniwi arqali tu'rli jol, usil, qural tawip, o'z betinshe sheshiwden ibarat bolg'an aqiliy qa'biliyetti tu'siniw kerek.

Oqiwshinin' pikirlew qa'biliyeti onin' paxim-parasati, aqil- oyi, ziyinine baylanisli. Sonin' ushin da pikirlew o'zgerip turiwshi process bolip, o'zinin' rawajlaniwi dawaminda eki u'lken basqishti o'teydi. Pikirlew procesinin' to'mengi basqishi - paxim-parasat bolip esaplanadi. Paxim-parasat pikirlew qa'biliyetinin' tiykarin quraydi. Pikirlew procesinin' joqarg'i basqishi aqil bolip esaplanadi. Paxim-parasat sezimlerge tiykarlansa, aqil ko'birek bilimge, ilimgе tayanadi. Sonin' ushin da, tiniq, jaqsi pikirleytug'in insanlardi xaliqimiz aqilli adamlar dep ataydi.

Oqiwshinin' pikirlew qa'biliyeti onin' bilimi, intellectual potentsiyali menen dialektikaliq baylanisli. Pikirlew – uzliksiz ha'rekette bolg'an process bolsa, aqil onin' qurali bolip esaplanadi. Aqil ja'rdeminde insan ha'miyshe en' awir jag'daylardan shig'iw ushin o'zine duris jol tabadi. En' qiyin bolg'an mashqalalardi sheshe aladi. Pikir – duris pikirley almaytin adamlardi xaliqimiz aqilsiz dep ataydi. Oqiwshi aqilinin' na'tiyjeligi onin' tekkana bilimdanlig'i, bag'darlang'anlig'ina baylanisli boladi. Aqilli adam onin tekkana bilimdanlig'ina ba'lki usi bilimlardi jaqsiliq ushin sariplawı menen ajralip turadi.

Pikirlew ta'rzindegi shinliq, aydinliq ba'rqulla o'zgerip turadi. Aydinliq penen pikirlewshi oqiwshi mashqalalar sheshimi ushin tayyar formula yaki bir tu'rdegi qa'lip izlemeydi. O'zi oylap tapqan sheshimin basqalarg'a shin – aydin bayan qiladi. Olardi isendiriwge ha'reket etedi. Pikirlew ta'rzinde ziyreklik qilg'an adamlarda sirtqi ortalıqta ju'z berip atirg'an o'zgerislerdi shaqqanliq penen ha'r ta'repleme analiz qiliw ko'nlikpesi ku'shli boladi. Bunday adamlar o'zlerinin' ta'jriybeleri tiykarında payda bolg'an hukm yamasa juwmaqlardi astelik penen o'zgartiredi. Basqasha aytqanda, bunday adamlardin' pikirlew ta'rzi bir waqitlar qa'liplesken stereotiplerge sadiqlig'i menen basqalardin' pikirlew ta'rzinen ajralip turadi.

Do'retiwshen'li pikirlew ta'rzi bolsa ku'ndelikli turmista payda bolg'an mashqalalardin' sheshimin izlep tabiwdi talap etedi. Bunin' ushin mashqalalar sheshimlerinin' informaciyalıq modeli menen insannin' a'meliy iskerligi, yag'niy do'retiwshinin' minez – qulqi arasındag'i ayirmashiliqti ayirip biliwi kerek.

Oqiwshinin' pikirlew ta'rzi shaxstin' tuwma intellectual qa'biliyetlerine, balalıqta alg'an ta'lim ha'm ta'rbiyasına, miynet ha'm social iskerliginin' xarakterine, milliy ha'm insaniylik ma'deniyat normalarin o'zlestiriw da'rejesi siyaqli bir qatar faktlerge baylanisli boladi. Usi faktlardin' o'zara baylanisililig'in ta'minlew mexanizminde bir qatar mashqalalar bolıwına qaramastan erkin pikirlewshi oqiwshi ha'miyshe erkinlik ha'm o'zin – o'zi basqariwg'a itiyaj sezedi. Oqiwshi qanshama mayda bolg'an baqlawlardan, sheklewlerden uzaq bolsa, erkin pikirlew ma'deniyeti, o'z na'wbetinde, o'z betinshe islew ha'm erkin jasaw procesinde rawajlanıp, bekkemlenip baradi. Biraq oqiwshi kamalatinin' to'men basqishi (16 jasqa shekem) belgili bag'darlawshi faktorg'a iqtiyaj sezedi.

Oqiwshinin' pikirlew ta'rzinde o'zinin' de basqalardin' ha'reketlerine, minez – xulqına baha beriw, sirtqi ortalıqta bolıp atirg'an ha'diyselerge o'z mu'na'sebetini bildiriw meyilleri ha'r qashan da bar boladi. Biraq bunday meyildin' unamli yamasa unamsız ta'repi bar. Ha'r bir adam qanday da bir ha'diysege, ol yamasa bul adamg'a o'zinin' intellectual imkaniyatlarinan kelip shig'ip, jeke ma'pin go'zlep baha beriwın umitpaw kerek.

Oqiwshinin' pikirlew ta'rzinde joqarida biz sanap o'tken meyillardin' ustinlik qiliwi, onin' ku'ndelik iskerlikte qattiyatsizlıqqa alıp keredi. Itibar berilse, bunday qattiyatsizlıq ko'rinishleri ayrim biriwlardin' "jag'day soni talap etti", "Mag'an baqirdi" , "Men xabarsız qalippan sonday bolıp qalıpti" siyaqli pikirler tez ko'rinedi. O'zinin' turaqli pikirine iye bolmag'an adam ta'rezinin' pa'llesine qarap yamasa shamaldin' esiwine qarap iskerlik ko'rsetedi. Usınday pikirlewshi adamlar adal miynetkesh iskerligine da adillik penen baha bere almaydi. Solay etip, insan pikirlew ta'rzinde biri ekinshisine qarama – qarsi bolg'an turaqsız o'zgeriwshen meyiller bar usınday turaqsız meyiller ta'sirinde ayırın jag'daylarda bilip, ayırın jag'daylarda bilmesten insan o'zinin' ha'reketlerindeki kemshiliklerdi

azaytiriwǵa, al basqalardikin bolsa boʻrttiriwge urinadi. Naʼtiyjede bunday adamlarda social turmista juʼz beretugʻin waqiyalargʻa oʻz juwapkershiligin kemeytiriw, oʻzine bolgʻan huʼrmet-izzetti asiriw muʼtaʼjlighi osip baradi.

Biraq soni umitpaw lazim, oqiwshininʼ pikirlew taʼrizinde de oʻzgeris juʼz beredi. Bunday oʻzgeris, unamli yamasa unamsiz boliwi muʼmkin. Nabada insan pikirlewinde unamli-jaqsiliq taʼrepke jiljiw juʼz berse, bunday oʻzgeris jaʼmiyettinʼ uʼlken jetiskenligi, adamlardinʼ sanali, jaqsi islerininʼ naʼtiyjesi bolip esaplanadi.

Haʼzirgi zaman adamtaniwshi alimlar oqiwshininʼ pikirlew taʼrizinde juʼz beretugʻin kemshiliklerdi uʼsh pagʻanagʻa boledi. Bular toʻmendegiler:

- birinshi pagʻanagʻa tiyisli oqiwshilar oʻzlerininʼ pikirlew taʼrizindegi kemshilikler ushin birewlerdi ayiplasa;

- ekinshi pagʻana oqiwshilari bunday unamsizliqlar ushin oʻzlerin ayipli dep esaplaydi;

- uʼshinshi pagʻanadagʻi oqiwshilar bolsa oʻzlerininʼ pikirlew taʼrizindegi nuqsanlardi sirtqi ortalıqtan, yagʻniy jaʼmiyettinʼ obektiv sharayati haʼm subektiv faktorlarinan izleydi. Aʼne sonday pikirlew taʼrizi insandi gʻaʼresiz shaxs daʼrejesine koʻteriwge jol bermeydi.

Taʼlim-taʼrbiya processinde shaxstinʼ erkin pikirlewin rawajlandiriwda juʼda koʻp imkaniyatlar bar. Olardan naʼtiyjeli paydalangʻan halda aʼmelge asiratugʻin islerdi sistemali, uʼziliksiz alip bariw kerek. Sonliqtan da, haʼr bir oqiwshininʼ pikirlew taʼrizinde individual oʻzine taʼn taʼreplerin ajrata biliw kerek.

Avtoritar, dogmatikaliq pikirlew taʼrizi pikirlew maʼdeniyatindagʻi “unamli” yamasa “unamsiz” taʼrepleri saplastiriladi. Kimninʼ pikirlaw maʼdeniyatinda “oʻzimdiki” haʼm “birewdiki” dep oylaw taʼrizi haʼdden tis uʼstemlik etse, bunday adamlar juʼdaʼ qaʼwipli boladi. Olar oʻz aʼtirapindagʻi adamlargʻa guʼman menen qaraydi. Tek oʻz maʼpi haqqinda oylaw, yagʻniy egotsentrizm, basqalardinʼ quwanishlari, taʼshwishlerine sherik boliwgʻa jol bermeydi. Bunday adamlar pikirlew taʼrizinde basqalardinʼ quwansh haʼm taʼshwishleri oʻz maʼpi esabina analiz etiw aʼdetke aylanadi. Eger bunday pikirlew usilina “Kim biz benen bolmasa,-ol bizge qarisi”,-degen soʻz menen basqalargʻa jantasilgʻani qosilsa,

bunday shaxslardin' dushpanlari sani qanshag'a jetkenin esap-kitap qiliw qiyin bolip qaladi.

Oqiwshilar pikirlew processinin' tiykarg'i mazmuni ha'm o'zine ta'n o'zgeshiliklerin biz to'mendegilerde ko'remiz: jumisin atqariw processinde oqiwshi oqitiwshinin' ja'rdemenen azat boladi, aldina qoyilg'an, biraq jen'ip o'tiw qiyin bolg'an qiyinshiliqlar menen baylanisli bolg'an ma'sele menen birge-bir qaladi. Bunday tapsirmani orinlap, oqiwshi o'z bilim, ko'nlikpe ha'm ta'jriybelerine, jeke baqlawshan'lig'ina, pikirlewine tayang'an halda o'z bilimin sinap ko'riwi, o'z aldindag'i mashqalalarin sheshiw jollarin tabiwi ha'm oni aqirina jetkeriwi kerek. Eger berilgen tapsirma oqiwshinin' tayarliq da'rejesine tuwra kelmey qalsaga'na, oqitiwshi oqiwshig'a ko'meklesiwi, tapsirmani orinlawda tikkeley ja'rdem beriwi mu'mkin. Sonin' ushin berilgen tapsirmalarda oqiwshinin' tayarliq da'rejesin esapqa aliw kerek. Bul jag'dayda oqitiwshi ol yamasa bul qiyinshiliqlardi saplastiriw boyinsha ilajlar ko'redi. Ko'rsetilgen jumislardin' a'meliyatdag'i na'tiyjesin alip qarag'animizda aldimizda qatar mashqalalardin' bar ekenligi ko'rinedi.

Tiykarinan, oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwdag'i bu'gingi ku'ndegi tiykarg'a mashqalalar to'mendegilerden ibarat:

- oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwdin' pedagogikalik-psixologiyaliq bag'darlarin sistemali jag'dayg'a keltirmegenligi;

- ta'lim processindeki oqiw materiallarinda a'sirese oqiwshinin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bag'darlang'anlig'ina jeterli da'rejede itibar berilmegenligi;

- oqiwshilardin' erkin pikirlewin aniqlaw kategoriyalarinin' jaratilmag'anlig'i;

- oqiwshilardi erkin pikirlewge bag'darlay alatug'in ta'jriybeli oqitiwshilardin' kemligi;

- oqitiwdin' na'tiyjeli metodlari, usillari, formalari ha'm qurallarinin' jeterli emesligi;

• ata-analar, ma'ha'lle belsendileri menen pa'n oqitiwshilari ortasindag'i birge islesiwidin' talap da'rejesine jetpegenligi bolip esaplanadi.

Joqaridag'ilar oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwdin' pedagogikalik mashqalasi ta'rizinde qaralg'anda olardin' sheshimleri ta'lim-ta'rbiya processinin' sipatin asiriwg'a alip keledi. Soni aytip o'tiw kerek, oz qarasi, o'z analizin bilgen o'z pikirine iye bolg'an oqiwshilar rawajlaniwina xizmet etedi. Oqiwshida da'slepki payda bolg'an pikirlerdi seze aliw, oni rawajlandiriw ha'm ideya formasina keltiriw processin baqlaw ha'm aqirina jetkeriw oqitiwshi iskerligi menen baylanisli.

Ha'zirgi ku'nde ilimpazlar insannin' pikirlew qa'biletin birin ekinshisi menen baylanisli bolg'an eki: a'meliy ha'm teoriyalik da'rejege boledi. A'meliy ha'm teoriyalik da'rejeler o'z ara baylanislilig'inin' bekkemligi pikirlew ta'rizinde ayqin ko'zge taslanadi. Insannin' pikirlew ta'rizi: ashig(o'z pikir-qaraslarin aniq, ashig ta'rizde bayan etiw), ustaliq (o'z ko'z qaraslarin birden bayan qilmaw, basqalardin' pikirlerin ku'tip turiw), sergek (ha'r qanday jag'dayda da o'z pikirinin' jaqsi-jaman ta'replerin ziyreklik penen analiz ete biliw, min' ma'rte oylap keyin bayan etiw), do'retiwshilik (o'z qaraslarin bayan etiwde da'stu'riy emes, standart emes pikirlerge tiykarlaniw), dogmativ (bir qa'lipte, birdey u'lgide pikir ju'ritiw, ko'rip shig'ilip atirg'an mashqalasinin' bir ta'repin bo'rttirip ko'rsetiw), avtoritor (abroy-itibarg'a, ha'meledardin' qas-qabag'ina qarap pikirlew) siyaqli ko'rinishlerde sa'wlelenedi.

Usi ma'sele faktorlarin pikirlew ha'm onin' nizamliqlari ma'selesin sistemali u'yreniw baslang'an waqittan-aq oylantirip keledi. Batis civilizatsiyasinda jan'a ideya ha'm apiwayi ta'rizde "geniylar" yamasa "ilham pa'riyleri" ketiredi degen pikir bar edi.

Aristotel birinshi bolip pu'tkilley basqasha ko'z qarasti usinis etti. Ol birinshi oring'a erkin pikirlew ha'm onin' nizamliqlarin shig'arip sol menen pu'tkil batistag'i pikirlew da'stu'rlerin baslap berdi.

Insan erkin pikir iyesi boliwday sipatti qa'liplestiredi, belgili iskerlikke salistirmali do'retiwshilik jantasiwdi qarar taptiradi. Bul bolsa o'z na'wbetinde,

ja'miyette erkin pikirlewshi do'retiwshi, barkamal jas a'wladti ta'rbiyalawda da teoriyalıq, ha'm a'meliy a'hmiyetke iye esaplanadi. Bul ideyalar Naqshbandiya ta'liymatinin' tiykarg'i bag'darlarinan biri edi. Bul qaraslarda da oqiwshilardin' erkin pikirlewi ha'm o'z juwmaqlari tiykarında o'mirlerin sho'lkemlestiriwleri bir pedagogikalıq mashqala sipatında ko'zge taslanadi.

Pikir ju'ritiw (oylaw)- ha'zirgi insan aqiliy iskerligi, aqil-zakawatli, qarim-qatnas processi, sanali ha'reketlerinin' joqari formasi esaplanadi. Ekin pikirlew do'gerek-a'trap, social ortalıqtı ha'mde waqiyalardı biliw quralı sonday-aq, insannin' ken' ko'lemdegi iskerligin aqilliliq penen a'melge asiriwdin' tiykarg'i sha'rti esaplanadi. Erkin pikir ju'ritiw processinde insanda pikir, ko'zqaras, ideya, qiyal, maqset siyaqlılar ju'zege keledi ha'm olar sanada tu'sinikler, hu'kimler, juwmaqlar formasında sa'wlelenedi. Erkin pikir ju'ritiw til ha'm nutq penen u'ziliksiz baylanisli ta'rizde ko'rinedi ha'mde olar u'ziliksiz ta'rizde bir-birinen talap etedi. A'ne sol sebepli insan o'zinin' g'a'resiz erkin pikirlewi (qarim-qatnasi), so'ylewi ha'mde sanali qulqi sebepli barliqtag'i janzatlardan tu'pten ajralip turadi. Biraq sabaq, oqiw-ta'rbiya processlerinde usi jag'daylarg'a itibarin qaratpastan, ba'lki oqiw da'stu'rindegi, sabaqliqlardag'i materiallardı tezirek oqiwshig'a jetkeriw, bul menen o'z ma'jburiyatlarin orinlag'anlıqlarin aytiw oqtiwshilar arasında da'stu'rge aylanip baratirg'anlig'i hesh kimgе sir emes.

Joqaridag'ilardan ko'rinip turipti, bu'gingi ku'n pedagogikasında oqiwshi shaxsinin' erkin pikirlewin rawajlantiriw ozinin' mashqalalig'insha qalmaqta. Sebebi oqiwshinin' izleniwi, jan'aliqlar jaratiwi ushin ha'zirgi ku'nde joqari da'rejedegi imkaniyatlar, shart-sharayatlar bar. Olardan duris paydalaniw jollarin oqiwshilardin' an'lamawi, tu'sinip jetpewi, kerı bolg'an jag'adaylarda olardı ju'zege shig'ariw jumislarinin' alıp barilmawi ashınarlı jag'day esaplanadi.

Insan erkin pikir ju'ritiw iskerliginde o'zi sa'wlelendirgen, a'ste, qabil etgen, ko'z aldına keltirgen, eslep qalg'an, na'rse ha'm ha'diyselerdin' durislig'i, anıqlıg'i, haqiyqiyliq'i, a'dilligi, yamasa olardin' waqiyaliqqa say tu'siniwin anıqlaydi. Barliqti biliw processinde payda etilgen hu'kimler, tu'sinikler, juwmaqlar, qiyallar (boljawlar), shig'arilg'an qararlardin' qa'nshelli anıqlıg'in

belgilep aladi. Insan erkin pikirlewi arqali barliqti uliwmalastirip, tez ha'm tikkeley sa'wlelendiredi, waqiya ha'm ha'diyseler ortasindagi ishki, quramali baylanislar, mu'na'sebetler, o'zgeshilikler ha'mde mexanizmlardi an'lap jetedi. Sondayaq, insan belgili nizam ha'm qag'ydalarg'a tiykarlang'an halda tabig'iy, social ha'diye ha'm waqiyalardin' ju'zege keliwi, keshiwi, rawajlaniwi ha'mde a'qibetin aldinan ko'rip turiw imkaniyatina iye. Ha'zirgi zaman adaminin' biliw ha'm a'meliy iskerligin durisliq ha'm a'dillik penen sho'lkemlestiriwde erkin pikir ju'ritiwdin' a'hmiyeti artip barmaqta. Tiykarinan, oqiwshinin' teoriya menen a'meliyattin' bir-birine muwapiqlig'in tu'siniwide a'hmiyetli.

Oqiw iskerliginde pikir ju'ritiwdin' o'z ara bekkem baylang'an shinjiri ju'zege keledi. Erkin pikir ju'ritiw processi to'mendegilerden quraliwi mu'mkin:

1. Erkin pikir ju'ritiw iskerliginde en' da'slep sheshiliwi za'ru'r bolg'an na'sele(tapsirma) oqiwshi ta'repinen aniqlap aliniwi kerek. Eger oqiwshi aldinda eshqanday ma'sele yamasa mashqala ju'zege keltirilmegen bolsa, bul jag'dayda qandayda bir na'rse tuwrali da pikir ju'ritpeydi, demek, onin' aldinda hesh qanday mashqala payda bolmaydi. Nabada oqiwshi sheshiwi sha'rt bolg'an ma'sele boyinsha qanshelli aniq ha'm toliq mag'liwmatqa iye bolsa, onin' aqil menen sheshiw joli da qurallardi sonshelli jen'illik penen tabadi. Bunin' ushin mashqalani sheshiwshiler qoyilg'an ma'sele mazmunin da'slep tu'sinip aliwlari, onin' sha'rtin tekserip shig'iwi, neler aniq ha'm neler aniq emes ekenin aniqlawi ju'da' za'ru'r. Tek sonda g'ana oler asig'ip qalmaydi ha'm hesh ekilenbesten (tapsirma) sha'rtin oylap tabadi, duris sheshimge erisedi.

2. Mashqala yamasa ma'seleni sheshiw ushin en' za'ru'r bolg'an barliq bilimlerde (qag'iydalar, faktorlar, nizamliqlar, o'zgeshilikler, a'hmiyetli belgiler, mu'na'sebetler, baylanislar, ha'm basqalarin) en' jaydiriw ushin umtiladi. Bunin' ushin bolsa jeke ta'jriybesinde ushrag'an, jag'daydan, usillardan u'nemli paydalanip, ko'shiriw processin a'melge asiradi.

3. Ma'sele yamasa mashqalag'a tiyisli qiyal (boljaw) alg'a su'riledi, basqishlar analiz etiledi, jaziw haqqinda pikirler bildiriledi, tu'rli varianlar ha'm

variatsiyalar, invariantlar haqqida fikr ju'ritiledi, ular o'z ara salipstirilip, en' na'tijeli belgilerin ajratiladi ham basqalar.

4. Mashqala aldina qoyilg'an gipotezani belgili kategoriyalar ja'rdemi menen tekseriw za'ru'rliqi tuwiladi. Oni tekseriw ushin o'zara uqsas jag'daylar ma'nilik, formalik, sistemalik ta'repten salistiriladi. Bul orinda do'retiwshilik qiyal materiallaridan birqancha paydalaniladi, yag'niy do'retiwshilik joba du'ziw, uliwmalik obrazlar jaratiw, maqset na'tijelerin ko'z aldina keltiriw, boljawli mu'nasebetlerdi qabil etiw a'melge asiriladi. Onin' adalatli ekeniligine isenim payda etiw ushin aqiliy ha'reket sistemasin en' jaydirip ko'riledi ha'm ayrim o'zgeris kiritiw mo'lsheri aniqlastiriladi. Gipoteza abstraktliq usiullar ja'rdeminde fikr menen analiz ham sintez qilinadi, a'hmiyetli belgileri ajratiladi, onin' durislig'i, a'dilligi boyinsha tezlik penen hu'kim ha'm juwmaqlar shig'ariladi.

5. Mashqalani teoriyalik ta'repten sheshiw ushin alg'a su'rilgen gipoteza duris ekenligi yamasa naduris ekenligi aniqlansa, ol fikr ju'ritiw obektinen sig'ip shig'ariladi da jan'a qiyallar, oylar tabiladi. Jan'a a'meliy gipoteza fikr ta'repten bir neshe ma'rte tekseriledi ha'm onnan son' a'meliyatqa en' jaydiriw ushin sinawg'a usinis etiledi. Aytip o'tilgen ko'z qaraslardin' ayrimlari konstruktiv texnikalik ma'selelerdi sheshiwde, jan'a ashiliwlarda, jaratiwshan'liq usinilarinda, ratsionalizatorliqta, texnologik qurilmalardi en' jaydiriwda, tu'rlishe modeller, variantlar, preparatlar, texnologiyalik kartalar ha'm basqalar fikr arqali analizlenadi, keyin olardan en' maquli, faktorlisi, durisi, en' maqsetke muwapig'i tan'lanadi ha'm onin' u'stinde bas qatiriladi.

6. Mashqala ha'm ma'seleni sheshiw, aling'an na'tijelerdin' durislig'ina isenim, qanaat payda etiw ushin oqiwshi oni tekseriw menen erkin fikr ju'ritiw ha'reketlerin juwmaqlaydi. A'ne sol pikirlik operatsiyala, pikirlew formalaridan son' ma'sele (tapsirma) uliwma sheshiledi dep tabiladi ha'm ol duris oylaw salistirma ta'repinen a'melge asiriladi.

Bul quramdag'i erkin fikr ju'ritiw processi o'z o'nimin beriwden aldin belgili jag'daydin' toliq an'lawin talap etedi.

Bunda, erkin pikir ju'ritiw ha'reketi to'mendegi basqishlardan quralg'an boliwi mu'mkin:

1. Mashqalanin' payda boliwi.
2. Ma'sele, mashqalla, tapsirma mazmunin an'law.
3. Olarg'a uqsas mag'liwmat ha'm obrazlardin' ju'zege keliwi.
4. Ko'z aldina keltiriw ha'm este saqlaw materiallarinin' kemeyiwi, boljawlar (qiyal)din' tuwiliwi.
5. Boljawlardi tekseriw yamasa olardin' a'dilligin tastiqlaw.
6. Jan'a boljaw (qiyal)din' ju'zege keliwi.
7. Qiyallardi ekilemshi tekseriw(ekinshi ma'rte tastiqlaw).
8. Ma'sele, tapsirma, mashqala sheshimin tabiw(sheshiw).
9. Eriksiz aqiliy ha'reketler dawam etiw (pikirlew din' salistirma dawamlilig'i) ha'm basqalar.

Oqiwshilardi erkin pikir ju'ritiwge u'yretiw ushin mashqalani ma'na'wiy, formaliq, sistemaliq ta'replerin esapqa alg'an jag'dayda to'mendegilerge diqqat bag'darlaw maqsetke muwapiq:

a) sorawlari aniq etip berilmegen mashqalalar, ma'seleler, tapsirmalar, oqiwshinin' olarda berilgen baylanisliqlari, mu'na'sebetler analiz etilgennen son' ko'rsetip o'tiletug'in sorawlardin' variantlarinan biri qawis ishinde ko'rsetiledi;

b) berilgenleri jetispeytug'in mashqalalar ma'seleler, tapsirmalar, olardi sheshiw (orinlaw, sheshiw) ushin jetispeytug'in mag'liwmatlar qawis ishinde qaladi;

v) artiqsha mag'liwmatlarg'a, belglerine iye bolg'an ma'sele, tapsirma, mashqala, artiqsha mag'liwmatlar *kursiv* benen beriledi;

g) bir neshe jol menen, usul menen, basqish penen sheshiletug'in orinlanatug'in mashqala, ma'sele, tapsirmalar, bul orinda tu'rli jollar, usillar, qurallar menen sheshiliwi mu'mkin bolg'an ma'seleler(mashqalalar, tapsirmalar) beriledi, bunda sheshimnin' qolay, a'piwayi, en' tejemli, faktorli joli ilaji barinsha jasirin tu'rde beriledi, mashqalalar pikirlew din' bir usilinan ekinshisine, bir

hu'kimnen basqasina, bir juwmaqdan onin' ayriqsha ko'rinishlerine, formalarina o'tiw aqiliy qa'biletin qa'liplestiriwge qaratilg'an boladi;

d) mazmun o'zgerip turatin mashqalalar, ma'seleler, tapsirmalar, olarda da bekkemlengen aqiliy is-ha'reketlerden basqasina o'tiwden ibarat aqiliy qa'biliyet payda boliwg'a bag'darlantiriladi, yag'niy koshiw processinde paydalaniwg'a u'yretoledi;

e) da'lillewge, jaratiwg'a, jan'aliq ashiwg'a mo'lsherlengen mashqalalar, maseleler, tapsirmalar, olar ja'rдеми menen obstraktliq pikirlew, ishki mu'na'sebetlerdi da'lillew, nizamliqlardi an'law siyaqli aqiliy qa'bilet qa'liplestiriledi;

h) erkin pikirlewge, logikaliq pikir ju'ritiwge tiyisli mashqala, ma'sele tapsirmalar, olardi sheshiw ushin hesh qanday arnawli bilimler talap etilmeydi, biraq bunda belgili da'rejede do'retiwshilik ko'rsetip, qiyallarg'a mu'ra'ja'a't etip, logikaliq pikir ju'rite aliw imkaniyati talap etiledi, olardin' ayrimlari matematikaliq o'zgeshelikli, basqalari bolsa tek logikaliq bas qatirma formasinda ko'rstiledi.

Bul menen oqiwshilardin' erkin pikirlewin rawajlandiriwdag'i mashqalalar belgili sistemag'a salinadi.

Solay eken, erkin pikirlew za'ru'riyati ha'r qansha u'lken bolasin, ta'rtipke salinbag'an kitapxana imkan shen'berindegi iqsham g'ana kitap saqlag'ishi shan'li payda keltirmegenindey, u'lken bilim deregide, eger ol erkin pikirlew menen yo'girilmagan bolsa, az bolsada, biraq te'ren' oylang'an mag'liwmatlarg'a salistirmali orin tutadi. Bilingen na'rselerdi ha'r ta'repleme ja'mlew, barliq haqiqatlardi o'z ara salistiriw ha'm ha'r qaysisin ayriqsha o'zlestiriw arqali g'ana o'z bilimine onin' bar qu'diretinshe erisiledi. Bul bolsa bu'gingi ku'nnin' tiykarg'a mashqalalarinan biri esaplanadi.

1.2. Ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerinde oqiwshilardin' erkin pikirlewine bolg'an tariyxiy jantasiwla ha'm tiykarg'i bag'darlari

Dunyani ha'reketke keltiriwshi ku'sh-insannin' oylawı qa'nshelli erkin bolsa, ol sonshelli belsendi boladi. Bul belsendilik bolsa, o'z na'wbetinde jan'aliqqa, do'retiwshilikke izleniwlar tiykarında rawajlanıwg'a alıp keledi.

Ha'r bir da'wirdin' ha'r bir ma'mlekettin', ha'r bir ullı insannin', shaxtin' erkin pikirlewin rawajlandırıwg'a o'z qarasi, o'z mu'na'sebetı, o'z jantasiwı bar. Olar ortalıq ta'siri, belgilengen ta'rtip qag'iydalardin' na'tiyjesi sipatında, shaxs ka'milligine qarag'anda bir ha'reket ta'rizinde qa'lipleskeni hesh qashan inkar etilmeydi.

Aqıl tek insang'a g'ana berilgen. Sol sebepli de insaniyat payda bolıptı, ol pikirlerinde ha'm barlıq jaratiwshan'lıq jumıslarında o'z pikirine tiykarlang'ani sonday-aq tu'rli a'psana, rawayatalar ju'zege kelgenine gu'wa bolamiz. Tiykarınan, onimizm, totemizm siyqirgerlik siyaqli diniy siyiniwlar ha'm ma'resimler sa'wlelengen a'psanalar, rawayatlarda a'wladlarımızdin' pikirlewi, oylaw du'nyası ja'mlengen.

Ibn Sinanın' pikirinshe, jaqsılıqqa umtiliw, insan o'mirinin' mazmunin ha'm ku'shi bolg'an jan mazmunin quraydı. Jan bul foniı a'lemnın voqiy o'ter eken, o'zinin' hasil ma'kanına qaytadı ha'm bul ma'kanda ka'millikke erisken jan a'lemlık aqıl'g'a, a'lemlık ruwxqa ha'm a'lemlık jang'a qosiladı. Solay etip, Ibn Sina aktiv aqıldı joqarı basqışdag'i jannin' iskerligi dep esaplaydı. Ibn Sinanın' bul qarasalari Shig'is filosofiyasına ta'n bolg'an qaralar esaplanadı. Ma'selen, Hindlerde aqıl bir neshe formalarg'a bolinedi. En' to'mengi forması "tamas". Bul haywanlar sanası. Ekinshi basqışı "manas". Bul dene mu'tajliklerin basqaratug'in sana esaplanadı. En' joqarı formada bolsa, "radjas". Bul jannin' aktiv, joqarı funksiyası. Ol bolsa erkin pikir ju'ritiw menen belgilenedi. Ibn Sina ta'liymatındag'i aktiv aqıl usı "radjas" aqılına duris keledi. Hind filosofiyasında "radjas" danışpandlıq dep te esaplanadı ha'm ol kewildegı u'sh japıraqlı nilufar gu'linin' danalıq japirag'in quraydı. Qalg'an eki japirag'i bolsa, bul ilahiy

muxabbat ha'm ilahiy erk esaplanadi. Hind filosofiyasinda haqiqatti biliw bul kewil dawsin esitiw esaplanadi. Kewil bolsa bul ruwxiy ju'rek esaplanadi ha'm jan ka'millikke eriskeninen keyin en' joqari basqaishta ju'rek penen birlesedi.

Demek, Ibn Sina ta'liymati boyinshada haqiqatti biliw bul kewil dawisin esitiw esaplanadi. Biraq bunin' ushin insan ruwxiy tinishliqqa erisiwi ha'm pikirler ag'imin basqara aliwi kerek. Bolmasa insan kewil dawisin esite almaydi, bul dawisti basqa aqil ag'imindag'i pikirler dawisi adastiradi ha'm qa'te pikirlerge alip keledi.

Bul boyinsha shaxstin' erkin pikirlew da'rejesin rawajlandiriw boyinsha ulli alimlardan A.Nawayi o'z da'wirinde ma'mleket arbabi sipatinda ju'da ko'plep imkaniyatlardi jarata alg'an. Ilim adamlarina bolg'an itibar, g'amqorliq a'qibetinde koplegen na'tiyjeli jumislar alip barilg'an. Shaxslardin' erkin pikirlewi arqali ja'miyette alip barilg'an jumislar rawajlaniwina qaray ju'z burg'an. A.Nawayi o'zinin' "Vaqfiya", "Layli ha'm Majnun", "Sab'ai sayyar", "Hayratul - abrar", "Farxad ha'm Shiyryn" ha'm basqa shig'armalarinda da insannin' pikir etiwine ko'p ma'rte mu'ra'ja'a't etip, onin' a'hmiyetlilik da'rejesin aship beredi.

O'z da'wirinde A.Nawayinin' erkin pikirlewi menen ko'z qarasi insannin' pa'ziyetlerinin' qa'liplesiwi jillar dawaminda bul dawirdin' do'retiwshilik ko'rinisi sipatinda eske alinadi. A'sirese A.Nawayinin' o'z ustazlarina mu'na'sebet ma'selesin u'yreniw u'lken ma'na'wiy a'hmiyetge iye esaplanadi. A.Nawayi "Xamsa"sinin' kiriw boliminde Abdirahman Ja'miydin' pikirlik sipatlarin ko'rsetiwge ayriqsha itibar bergen.

A'mir Temur da'wirinde de Maweraunaxr aymaqlarinda shaxslardin' pikirlerin tin'law, olardag'i qa'biletlerdi qa'dirlew jumislarina qarg'anda ayriqsha jandasiw bolg'an.

Ha'r bir tariyxiy da'wirdin' duniya qarasi o'zine ta'n bolip, belgili tariyxiy da'wirde ol yamasa bul ta'liymatti ne ushin hu'kimran bolg'anin biliw ushin alding'i da'wir dunyaqarasinin' tariyxin u'yreniw za'ru'r. Demek, ja'miyette jan'asha oylaw ju'ritiw ushin a'l'bette o'tmishti biliw kerek, sebebi, jan'asha oylaw

aspannan tu'speydi, ba'lki a'jdatlar ma'na'wiyy miyrasinan aziqlaniw ha'm oni rawajlantiriw tiykarinda ju'zege keledi.

En' qa'dimgi adamlardin' da'slepki a'piwayi qa'lewlari, arziw-u'mitleri, belgileri qa'dimgi eposlarda, olardag'i a'psanaliq obrazlar ko'rinishinde o'z ma'nisin tabadi. Ruwxqa siyeniw-onimizm, a'jdatlar ruwxina siyeniw-totemizm, siyqirgerlik siyaqli diniy isenimler ha'm ma'resimler sa'wlelengen a'psanalar ra'wayatlarda en' qa'dimgi awlatlarimizdin' oylaw dunyasi sa'wlelengen.

Atap o'tiw kerek, shaxstin' erkin pikirlew da'rejesin rawajlantiriw-ma'mleket da'rejesinin' asiwina, rawajlaniwina, ju'z buriwina, dun'yadag'i ten'sizliktin' aldin aliwg'a xizmet etedi. Belgili jillar dawaminda ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerinde shaxstin' erkin pikirlewin rawajlantiriw boyinsha bay ta'jiriybe bazasi jaratildi. Bul ta'jiriybe mazmun, ma'nisi, forma, sistema, maqset ha'm waziypalari, imkaniyatlari sha'rt-sha'rayati menen ha'r bir ma'mleket esabina o'zine ta'n da'liylenedi. Biraq bag'darlarda alip barilg'an jumislari uliwmalig jag'dayda bir-biri menen baylanisli esaplanadi. Sebebi, orayda ha'r qanday jag'dayda shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriw ma'slesi turadi. Shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bolg'an tariyxiy jantasiwlaridi u'yreniw processinde olardi belgili bir tu'rlerge ajratip aliw mu'mkin.

Birinshiden, shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a unamli ta'sir etiwshi jantasiw. Bunda ja'miyette jaratilg'an sha'rt-sha'ra'yat tolig'insha shaxs ma'plari ushun xizmet etedi. Alip barilg'an jumislardin' na'tiyjesinen shaxsta payda bolg'an o'zligin an'law, o'z pikirini aytiw, da'lillew, ha'r bir process boyinsha pikir bildire aliw, analiz etiw ko'nlikpeleri qa'liplestirilip, belgili da'rejede ta'jiriybelerge aylandirila baslaydi.

Ekinshiden, shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bolg'an unamsiz ta'sir etiwshi jantasiw. Bul siyaqli tariyxiy jantasiw processlerinde shaxslarda biyparwalig, itibar bermeslik jag'daylari payda bola baslaydi. Kerisinshe jag'daylarda ma'mleket, millet kimgedir qaram bolg'an jag'daylarda usi jantasiw ju'zege keledi.

Atap o'tiw kerek, shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bolg'an tariyxiy jantasiwlar ta'sirinde ja'miyet, ma'mleket sisitemasindag'i alip barilg'an jumislardin' belgili bir na'tiyjesi esaplandi.

Juwmaq orninda aytiw lazim, shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bolg'an tariyxiy jantasiwlar a'qibetinde ilim-pa'n rawajlaniwinda ulli ashiliwlar du'niya ju'zin kordi. A'debiyat, ko'rkem-o'ner tarawinda ulli alimlar qa'liplesip, bu'gingi ku'nde olar ta'repinen jaratilg'an shig'armalar el-jurtin' rawajlaniwi ushin o'z xizmetin otep atir. Bul bolsa shaxstin' erkin pikirlewin rawajlandiriwg'a bolg'an tariyxiy jantasiw tek g'ana o'z da'wirine emes ba'lki jillar asip keleshek a'sirlerge, ajdadlarimizg'a xizmet etetug'in ashiliwlardin', ko'rkem-o'ner tarawlarinin' jaratiliwina imkaniyat jaratadi.

Bul boyinsha shaxstin' pikirlewin rawajlandiriw ja'hannin' rawajlang'an ma'mleketleri qa'nigeleri ta'repinen tu'rlish qaraslar atap o'tilgen. Tiykarinan, "Kiritikaliq pikirlewdi rawajlandiriw ushin oqiw ha'm jaziw" da'sturinin' aktiv qa'lewshilerinen biri Donna Ogl 1992 jilda sonday dep jazg'an edi: "bizin' ta'lim sistemamizdin' waziypalarinan biri- ja'miyetshilik ushin en' a'hmiyetli ma'selelerdi sheshiwde kritikaliq pikirlewshi ha'm jergilikli, ma'mleket ha'm xaliqaraliq da'rejede ha'r tu'rli mashqalalardi sheshiwge ja'rdem beriwshi puqaralardi ta'rbiyalaw bolip esaplanadi". Mekteptin' mine usinday maqsetin a'melge asiriw ushin biz sonday bir ortalıq jaratiwimiz kerek, ol pikirlew procesine ja'rdem berip, sanali ba'sekilerdi, ko'z qaraslardi, ideyalar almasiwdi ha'm filosofiyaliq tu'siniklerdi qoshametlesin. Basqasha etip aytqanda, mektepler oylawin o'siriw, pikirlew ha'm biliw oraylari boliwi kerek, bul jerde xabar (oqitiwdin' mazmunli bolimi) onin' aqirg'i na'tiyjesi emes, pikirlewdin' tezletkishi bolsin. Atap o'tilgen pikirlerden ko'rinip turg'anınday ja'hannin' rawajlang'an ma'mleketlerinde alip barilg'an jumislardin' na'tiyjeliliginin' ta'minleniwin qa'legenler da'slep mektep ta'lim - ta'rbiya procesine u'lken itibardi qaratadi. Sebebi, shaxstin' rawajlaniw procesi tiykarinan mektep da'wirinen baslanadi.

Ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerinde insan oylawinin' imkaniyatlari ken' ekenligi atap o'tiledi. Oqiwshinin' oylawi rawajlaniwi arqali ma'mlekettin' rawajlaniwina tu'rтки boliwi mu'mkin.

Ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerindeki o'zine ta'n bir taraw ja'ne sonnan ibarat, olarda balan in' belgili da'wirdegi rawajlaniw processi diqqat orayda turadi. Balalar erik ha'm isenim menen aytilg'an ha'r bir narseni haqiqat ha'm duris dep qabil etedi. Balanin' 10 jasina shekem onin' shaxsiyatinin' tiykarlari qa'liplesiwi, sonin' ushinda ata-ana balag'a usi da'wirdin ishinde balanin' keleshegine a'hmiyetke iye bolg'an ha'm ta'sir ko'rsete alatug'in principiierge u'yretiw lazimlig'i ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketlerinde tiykarig'i ideya sipatinda alg'a su'riledi.

Balani o'mirdin' sinaw ha'm qiyinshiliqlarina qoriqpastan, o'z ku'shine isenim menen qarawg'a u'yretiw kerek. Waqtinshaliq bolg'an balanin' a'wmetsizligi o'zine ha'm keleshegine bolg'an isenimdi jog'altpawi kerek. Balag'a ha'r bir qilg'an jumisinin' jaqsi ha'm jaman, o'zine paydali ha'm ziyarli ta'repleri tabiwg'a u'yretiw kerek. Ha'r qanday jag'daydan shig'a biliw ko'nlikpesin qa'liplestiriw za'ru'r boladi. Tu'rli jag'daylarg'a tu'skende esen'kiremesden bar imkaniyatlarinan paydalaniw unamli ta'repten o'zine bag'adar bere aliw za'ru'r.

“Pessimist ha'r bir qolay jag'dayda qiyinshiliq ha'm mashqalani ko'redi, optimist bolsa ha'r bir qiyin jag'dayda unamli imkaniyatti ko're aladi”, - deydi Uinstan Cherchil. Bunda ju'da u'lken mazmun ma'nisi bar. Ha'qiyqatinda da, o'zin joytip qoymaw, mashqalalardin' sheshimin tabiw, en' awir jag'daylarda da bag'dardi belgiley aliw ja'ha'nnin' rawajlang'an ma'mleketelerinde ayriqsha itibar qaratilatug'in ma'sele esaplanadi. Bul derlik olardin' barliq oqiwi materiallarinda o'z ko'rinishin tapqan.

Insan du'nyaqarasi onin' fundamental tu'siniklerinen qa'liplesedi. Usi tu'sinikler tiykarinda insan shaxsi ha'm ha'reketlerinde orin iyeleydi, aniqlanadi ha'm insannin' barlig'i belgilenedi. Sonin' ushinda balag'a unamli tu'siniklerdi sin'diriw lazim, o'mirdegi ha'r bir sheshim joq bolip ko'rinip atig'an mashqalalar

balanin' ishki keshirmeleri arqali salamatlig'ina unamsiz ta'sir ko'rsetpewine ja'rdem beredi. Balalarda u'lkenler siyaqli mashqala joqlig'ina tekg'ana imkaniyat barlig'ina toliqlay isengendeg'ana u'lken jen'islerge erise aladi. Balalar o'zleri ushrag'an ha'rbir mashqala ha'm ma'selenin' sheshimi bar ekenligin an'lawlari olar psixikasin ko'teredi ha'm jan'a shoqqilardi iyelewge tu'rki boladi. Bunnan tisqari, eger insan ma'selege do'retiwshilik penen jantasa alsa, ol usi ma'selenin' birqansha sheshimi barlig'ina isenim payda etedi. Biz balag'a ma'sele sheshimin tabiwda belsendilik ha'm do'retiwshilikten qoriqpastan ha'reket etiwini u'yretiwimiz lazim.

Ata-analar óz balalarınıń tabislarin xoshametlendire aladı, biraq balalardıń áwmetsiz bolg'an jumislarin da maqtap, xoshametlantirib turıw kerek, sebebi bul áwmetsizlikler sheshimin tabıwg'a bolg'an qa'lewin payda etedi. Balanıń hárbir proceske salıstırg'anda ózbetinshe pikirin bildiriwi menen ondag'ı rawajlanıw procesi artadi. Bala óz qátesin túsiniw onı ózgertiwge háreket etedi. Eń keregi onıń ózbetinshe pikiri payda boladı. Mashqalanıń sheshimin tabıwg'a salıstırg'anda bolg'an háreket balanıń úlken jetiskenliklerinen biri dep esaplaw kerek. Sebebi, búgingi mashqalalardi sheshiwge úyrengen bala ertengi máselelerin de ańsatlıq penen sheshe aladı. Búgin ózbetinshe pikirin bildirgen bala hár qanday ortalıqta, jag'dayda ózbetinshe pikiri arqalı mashqalalardi sheshe aladı. Juwap hám másele sheshimin tabiwda hesh qanday waqtınshalıq júz beretug'ın áwmetsizlikler balanı dóretiwshtilikten toqtatıp qalıwı múmkin emes, sebebi, hár bir insannıń dóretiwshtiligi tiykarınan máseleler sheshimin izlegende júzege shıg'adı.

Hár bir áwmetsiz jag'daydan ózine jaqsı hám paydalı tárepın taba alıw balanıń ádetine aylansa maqsetke muwapıq boladı. Balanıń ózine, óz kúshi hám uqıbına bolg'an isenimi onıń hár bir mashqala sheshimin taba alıwg'a tu'rki bolıp xızmet etedi. Ata-analardıń balag'a sol iseniminiń payda bolıwına járdem beriw kerek. Bul jáhán tájiriyesiniń ayırıqsha bag'darlarınan bolıp tabıladı.

Unamsız pikrlew procesi de hár qıylı jag'dayda bolıwı múmkin. Hátte unamlı pikrlep juretug'ın bala da qandayda bir jumıstı etiwden aldın yamasa keyin qáweterge túsip qaladı, endi bolsa mudamı qáweterde juretug'ın, ózinen kewli

tolmaytug'ın, hár bir jag'daydan ózine unamlı jag'daylardı taba almaytug'ın bala qıyın jag'dayg'a túsip qalg'anda ózin qalay seziwi, balanıń ishki sezimlerin oyda sawlelendirip kóriń.

Qáweter insan keleshekte júz beriwi múmkin bolg'an unamsız jag'day yamasa onıń unamsız hám salmaqlı tásirlerin oyda sawlelendiriw ekeninde payda boladı. Sonday jag'day uluwma bolmaslig'i múmkin, biraq bala óz-ózine *“hámmesi jaqsı boladı, jag'day men o'ylaganday jaman emes”* degen pikirdi sin'dirip hám og'an iseniwine shekem qáweterde júriw awhali dawam eteberedi.

Kóplegen balalardıń bunday unamsız pikirge iye boliwına qashandir bala menen júz bergen áwmetsizlik yamasa unamsız jag'daylar tiykar boladı. Bunday jag'dayda ata-ananıń ornı úlken áhmiyetke iye boladı. Sebebi bala oyında ata-ana bawırlas, miyriban, mudami haqıyqattı so'yleytug'ın, óz jolınan adaspaytug'ın, ideal obrazg'a iye boladı. Egerde ata-ana balag'a mudami: *“Sen a'ken'e (anańa) qusag'ansan, sen mag'an tek g'ana uwayım alıp kelesen, sennen jaqsılıq kutpew kerek”* degen gáppler menen mu'raja't qılsa, bala sol zatg'a isenip qaladı hám ol ózin hesh nársege ılayıq emesligi, odan hesh kimgе paydası joq ekenligin sin'dirip aladı hám mudami sonday ruwxıyat penen ju'redi hám ósip baradı. Bala menen birge usı unamsız oy ósip baradı. Unamsız oy kún sayın insannıń turmıs ushın zárúr bolg'an energetikalıq rezervlerin tupten qurıtıp baradı.

Jáhánnin' rawajlang'an mámleketlerinen biri bolg'an Angliya mámleketinde bunday jag'daylarda bala menen kóbirek so'ylesiw, pikir almaslaw, onnan sol qıyallardan qutiliw jolların, usılların sorap, balanı durıs bag'darlawg'a háreket etiw shárt. Baladan mudami unamsız pikirlewdiń jaqsı hám jaman táreplerin sorap onnan juwap alıw kerek. *“Úlkeygen adamdı qayta tárbiyalag'annan kóre, salamat hám baxıtlı balanı ósiriw ańsatlaw hám maqsetke muwapıq bolıp tabıladı”* - Kristina Bublik.

Usı máseleni eki tárep ushın da qolay hám jag'atug'ın sheshimin tawıp, odan keyin balanı tuwrı pikirlewge úyretiw hám úyreniw procesin birqansha ańsatlastıradı. Balalar unamlı pikirlewdi qa'leydi, olarg'a tek g'ana sol zattı úyretiw kerek, bul ushın bolsa ata-ana óz mısasında sonı kórsete beriwi kerek.

Balag'a onıń sanasın, oylawın onıń jaqın dosları degen ideyanı sıńırıw kerek. *“Sizdiń sana hám oyın'ız sizge óz aldınıızg'a qoyg'an hár qanday maqsetke erisiwge járdem bere aladı.”*

Balalar menen tez-tez emotsional treninglar ótkerip turıw kerek. Sebebi balalar turmısqa úlkenlerden ayrıqsha bolıp qaraydı, olardıń emotsional reaksiyalarınıń diapazonı oyda sáwlelendire almaytug'ın dárejede keń bolıp tabıladı. Bir- eki jastag'i balalar qattı jilap yamasa jamanlıq etip turg'anda da'rriw-aq kulip otırıwı yamasa hesh na'rse bolmag'anday uyqlap qalıwları múmkin. Hátte on jastag'i bala da kóplegen úlkenler ushın áhmiyetsiz bolıp kóringen jag'daylardı júdá salmaqlı o'tkeredi jáne bul geyde olardı krizisge túsip qalıwlarına da alıp keledi. Mısali: *“Kúnlerdin' birinde men úsh jasar qizimdi balalar baqshasınan uyge alıp keldim hám uyge kelgennen keyin awqat pısırw menen shug'illandim. Qizim mag'an duxovkaning esigin jawip atirg'anında, men qapını jawayın degen usınısdı berdi. Men asıg'ıp turg'anlig'im ushın og'an keyingi sapar sen jabasan dep juwap berdim. Qizim jilap jiberdi. Ol jilap mag'an baqshada onı eń jaqsı járdemshi etip tańlamaganın jáne bul jag'day meniń aybım menen bolg'anlıg'ın aytti. Sebebi men og'an mudami keyingi sapar etesen, bul jumıstı sen ete almaysan dep aytqanman”.*

Balalarda emotsiya hám pikirler mudami birge boladı. Balalarımız baxıtlı bolıwı hám unamlı pikrlewleri ushın olardı óz sezimlerin ajıratıwdı úyretiw kerek.

Balalar sezimleri teńiz tolqınlarına qusaydı. Olar mudami kóterilip túsip turadı. Geyde dúbeley, geyde jim-jırtlıq boladı. Emotsional tolqın júdá ózgeriwshen' boladı. Sol sebepli de biz bul tolqınlar ústinde serfing ustası sıyaqlı turıwımız kerek, kerisinshe bolsa bul tolqınlar balanı da ata-ananı da jutıp ketedi. Biz mudami ishımızde júz berip atirg'an qattı dúbeleyden keyin tınıshlıq hám jim-jırtlıqtı keliwin umıtpawımız kerek.

Hár bir ata-ana ózin emotsional trener sıpatında kóre alıwı shárt. Emotsional trening - bul balag'a ol jag'dayda házir yamasa keleshekte júz beretug'ın sezimlerdiń ne ushın ekenligin, olar júz bergennen keyin qanday jag'day júzege keliwi, qáhár, qáweter, qapalıq mánislerin túsindiriw, bunday sezimler menen

qalay gúresiw kerekligin úyretiw bolıp tabıladı. Sebebi bul sezimler bala sanasın, ju'regi hám o'mirinde úlken rol oynaydı hám ózinen keyin sezilerli ız qaldıradi. Bunday jag'daylarda tiykarınan bala menen so'ylesiw hám pikir almaslaw, birge máseleniń sheshimin tabıwda járdem beredi. Sonda bala a'stelik penen óziniń sezimlerin kelip shıg'ıw sebeplerin tu'sine baslaydı hám sezimin, pikir hám háreketleri arasında bolg'an párqın an'lay aladı. Bul processde ata-ana tárepinen sábir hám qatańat talap etiledi, sebebi bir "sabaq"ti bir neshe márte oqıtıwg'a tuwra keledi. Sebebi, sezimler tek g'ana balalar emes, bálki biz úlkenlerge de oylap bir sheshimge keliwimizge mudami irkinish etip kelgen. Sezimler haqqında balalar menen tiykarınan olar uyqlawınan aldın sóylesiw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Sebebi, kópshilik balalar usı waqıttı máqul kóredi. Bul waqıtta olar kún dawamında jıynalıp kelgen sezimler, pikirler hám olar sebeplerin biymálel aytıwı múmkin. Basqa waqıtta balalar da, úlkenler de bunday gápler ushın júdá "bánt" boladı. Balanı sáwbetke usınıs etip, siz tan'lanarlıq nátiyjeni kóriwińiz múmkin. Eger bala gap neden baslawdı bilmay tursa, siz bul pazani ózińiz toltırıwg'a háreket etpen'.

Balalarg'a unamsız pikir hám qiyallardan qutiliw jolların úyretiw processinde balag'a onıń sanasın, oyi hám pikirlerin ájayıp bir gúlzar dep shama menen qiyal ettiriw kerek. Balalar bul analogiyani áp-ánedey tu'sinedi hám óz "gúlzarları" ushın eń zor "bag'man" bolıwg'a háreket etedi.

Biziń sana hám oyimizda bir bag' yamasa gúlzar mısalı, onda gu'ller de, basqa sho'plerde boladı. Gu'ller - bul unamlı pikirler, olar tábiyatta bar bolg'an poligamma mısalı reń-baren' hám hár qıylı boladı. Hár biri ózgeshe, ha'tte hár biri ózgeshe iyisge iye boladı. Tap sonday faktorlarga unamsız pikirler de iye boladı. Olar da hár qıylı kóriniske iye esaplanadı. Gúlzarda basqa shopler kóbeyip ketse, gu'ller o'spey qaladı. Sol sebepli de biz óz gúlzarimizdi mudami abaylap, bag'ıwımız kerek, odag'ı jabayı shoplerdiń qaytıp ósip shıqpawları ushın tamırı menen alıp taslawımız kerek. Bul bag' yamasa gúlzarda hár kúni az-azdan islew maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Balanı unamsız pikir hám qiyallardan qalıs bolıwg'a úyretiwde onı da'slep unamsız hám unamlı pikirlerdi anıq parıqlay alıwg'a úyretiw kerek. Bunıń eń ańsat jolı balanıń "Men neni sezip atırman?" degen sorawg'a juwap beriwi bolıp tabıladı. Unamlı pikir qiyallar bizdi quwanishli etedi, ózimizdi baxtli hám kewilli ju'riwge shaqıradı. Unamsız pikirler bolsa insannıń ózine bolg'an isenimdi jog'altadı, insan hásiret, uwayım hám qaweterde ju'redi. Sol sebepli de unamlı yamasa unamsız pikirlegende bala neni seziwin túsiniwi júdá úlken áhmiyetke iye boladı. Sebebi, sezimler kóplegen zatları aytıp beriwi múmkin. Balag'a óz pikirlerin ózgartire alıwın sınırıw kerek. Sebebi, hár bir balanıń sanası hám oyi bul "gúlzar", bala bolsa óz "gúlzarında" ózi "bag'man"lıq etedi hám ózine jaqpag'an "otti" julip taslawı múmkin.

Mısali.

Ata: Qáne mag'an qandayda bir jaman qiyalların'ızdan birewin ayt.

Bala:... Men hesh bir zattı dúris isley almayman.

Ata: Awa, jaman pikir. Sonı oylag'anın'da neni sezesen?

Bala: Qorqaman, qaweter hám tu'skinlikke tu'semen...

Ata: Mine, sen ózińdegi jaman pikirdi dúris taba aldın'. Seniń sezimlerin' sag'an unamlı hám unamsız pikirlerin'di parıqlawg'a járdem beredi. Endi mag'an jaqsı qiyalin'di ayt.

Bala: Men ózimdi húrmet etemen.

Ata: Ju'dá jaqsı! Sen unamlı hám unamsız pikirlerdi dúris taba aldın'! Qiyalin'a jaqsı pikir kelip ózin'di qanday sezesen?

Bala: Bul mag'an jag'adi, men ózimni baxtli sezemen hám ózimnen quwanaman!

Ata: Dúris, balam. Endi bolsa mag'an qaysı jag'day sag'an kóbirek jag'iwin ayt?

Bala: Ózime isenip, ózimnen kewilim tolg'ani.

Ata: Onday bolsa sen qiyalin'da tek g'ana jaqsı pikirlerdi alıp júriwiń kerek. Sag'an jaqpaytug'in, jaman, sag'an azar beretug'in pikirlerdi sho'p sıyaqlı óz qiyalin'nan julip taslawıń kerek. Jaman pikirler ózinen-ózi sen ku'tpegen bir

waqıtta payda boladı. Sen eń jaqsı bag'man sıpatında óz gúlzarın'di bunday sho'plerdan mudami tazalap turıwın kerek.

Unamsız pikirlerden qalıs bolıwdıń tag'ı bir usılı bul balag'a onıń miyinde sezimlerdi basqara alatug'ın mexanizm bar ekenligine isendiriw. Bala qıyın jag'dayg'a túsip qalg'anda qáweterge túsıwi, qorqıwı, psixikaliq shógiwi tábiy jag'day bolıp tabıladı. Bunday jag'daylarda balag'a onıń miyinde jaqsı keyipiyattan jamang'a, jaman keypiyattan jaqsıg'a ótkeretug'ın kórinbeytug'ın bir mexanizm bar ekenin u'yreniw kerek. Egerde bala jaman keyipiyatta bolsa og'an usı mexanizm haqqında esletip, onı asıg'ıslıq penen jumısqa salıwg'a úndew kerek.

Kanada mámleketinde balada óz-ózin tu'sinip jetiw, ózi haqqında qanday da bir oyg'a ıye bolıw onıń dáslepki jasınan-aq baslanadı. Bul túsiniq bala 7-8 jasqa kirgeninde a'lleqashan bekkem qa'liplesip bolg'an boladı. Bala og'an salıstırg'anda bolg'an mu'nasábet, átiraptag'ı ortalıq hám jag'daylardan kelip shıqqan halda ózi haqqında bir juwmaqqa keledi. Ózi haqqındag'ı juwmaq bala ósip barıwı menen álbette talay ózgerip baradı, biraq juwmaqtıń tiykarg'ı fundamenti aytıp ótilgen sıyaqlı dáslepki jasında qáliplesedi. Mısali.

5-klass. Sabaq tawsiliw aldi. Oqıtıwshı bir neshe balalardı mektepte hám mektepden tısqarı do'gereklerde erisken jetiskenliklerin aytıp ótip, olardı maqtap, xoshametlentirdi. Bunı sońg'ı partada otırg'an Dilaram itibar berip esitip otırg'an edi. Sabaq tawsılǵ'annan keyin hámme u'yine atlanıp. Dilaram dosti Alisherge júz bizin' u'yege, birge sabaq tayarlaymız dedi. Alisher bolsa onın' úyine bara almaslig'in, fortepiano shertiwdi úyreniw sabaqları bar ekenligin aytdi. Dilaram úyine keldi. Onıń anası telefonda ákesi menen soylesip turg'an edi. Anası Dilaramnıń úkesi Manas shaxmat jarısında birinshi orındı iyelegenin aytıp turg'an edi. Dilaram hesh kimgе indemey óziniń xanasına kirip ketti. Bunı anası sezip, onıń xanasına kirdi hám ne boldı dep soradı. Dilaram - "hámme mennен nesi menen jaqsılaw, tek men hesh na'rseni jaqsılap, hámmeden zor ete almayman" - dep jıladı. Sonda anası og'an:- "Seniń de jaqsı táreplerń júdá kóp, qızim. Men sag'an házir birme-bir olardı aytıp ótemen, sen bolsa olardı dápterin'e jazıp bar. Mısali, úyde ni alıp ketetug'ın kún tek seniń esin'de turadı, sensiz biziń uyimiz

shig'indig'a tolip keter edi, men jumistan sharshap kelgenimde yamasa qandayda bir jerim awirip turg'anın tek sen sezesen, tek sen mag'an mexribanlıq etesen, bul tárepler shaxmat yamasa tenniste orın alıwdan kóre abzallaw bolıp tabıladı. Endi óziń de jaqsı táreplerin'di sanap ko'r" - dedi. Sonda Dilaram azg'antay oylap turdida, men velosipedte hámmeden zor ushaman, men atlar suwretin jaqsı salaman, men jaqsı dospan, men pishig'ima awqat beriwdi hesh qashan umitpayman sıyaqlı jaqsı táreplerin dápterine jazdı. Keyin Dilaramnın' anası og'an dápterdiń sol betin diywalg'a asıp qoyıwdı usınıs etti hám mudamı ol ruwxan sho'kken waqitlarında sol betke qaray ózin basqalarg'a qusamaytug'ınlıg'ın hám kóplegen tárepler tek g'ana onda bar ekenin esletip turıwın ayttı.

Jaqsı hám tek g'ana sizdiń bolan'izg'a tán bolg'an tárepler dizimi balanı psixikaliq ta'repten qollap-quwatlap turatug'in, unamsız pikirlewdin' aldın alatug'in esletpe bolıp tabıladı. Bul esletpe ata-analar ushın da za'ru'rli zat bolıp tabıladı. Bul dizimge balanıń tek g'ana úlken jetiskenliklerin emes, bálki kúndelik jetiskenliklerin de kirgiziw kerek, sebebi úlkenler ushın áhmiyetsiz bolıp kóringen pa'ziyetlerge bala pútkilley basqasha qaraydı, bala ushın usı o'zgeshilik maqtanish hám óz-ózinen qanıg'iw deregi bolıwı múmkin.

Jáhanning rawajlang'an mámleketlerindeki shaxstin' ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwg'a bag'darlang'an qaraslar, tájiriybeler, waqıya hádiyseler menen tanısar ekinsiz ámeliyatta qollaw ushın dúnya tájiriybesi ayırıqsha bir faktor ekenligin sezesiz. Ámeldegi tájiriybelerden oqıw-tárbiya processinde keń qollaw ushın da'slep jáhanning rawajlang'an mámleketleridegi ámeldegi shaxstin' ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwdıń tómendegi tiykarg'ı bag'darların bilıw kerek:

Birinshi bag'dar: psixologiyaliq tárepten oqıwshını ta'lim processine tayarlaw;

Ekinshi bag'dar: oqıwshınıń óz-ózine bolg'an isenimin rawajlandırıw;

Úshinshi bag'dar: keń jámiyetshilik ortasında pikir júrgiziw jag'dayın jaratıw;

Tórtinshi bag'dar: dúnyalıq bilimlerin keńeytiw;

Besinshi bag'dar: ata-analardıń processtegi rolin asırıw.

Haqıyqattan da, jáhánin' rawajlang'an mámleketlerinde shaxstin' ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwdıń tiykarg'ı bag'darları rawajlanıwdıń belgili bir belgileri menen kózge taslang'an. Bul bag'darlardıń quramı keń qamtılǵ'anlıǵ'ı menen ajralıp turadı. Bul bag'darlar tiykar etip alıng'an halda shaxstin' ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıw jumıslarınıń jolg'a qoyılıwı tarawdag'ı jumıslardıń sapasına kepillik bolıp tabıladı.

1. 3. Búgingi kúnde mámleketimizde shaxstin' ózbetinshe pikrlewin rawajlandırıwg'a bolg'an metodologiyaliq jantasıw

Búgingi kúndegi shaxstin' ózbetinshe pikrlewin rawajlandırıwdag'ı alıp barılıp atırg'an jumıslardıń kategoriyasi tariyxtag'i bul bag'darg'a jantasıwlar quraydı. Ózbetinshe pikrine iye bolg'an shaxslar watannıń maqtanishına, mınlag'an oylap tabiliwlar avtorlarına aynalg'anlıg'ı bárshemizge belgili. Bul orında insan aqıl ziyrekligi rawajlanıwda shegara bilmesligin keltiriw kerek.

Házirgi zaman adaminin' pikirlew tárizi óz ótken zamanlaslarınikinen keskin pariқ qiladi. Búgingi adamlar pikirlew formasında biri-ekinshisine uliwma qarsı húkimler, juwmaqlar tez-tez ushırasıp turadı. Óziniń keshegi názerine búgin keri oy-pikir júrgizip atırg'an adamlar menen hár qádemde dus kelesiz. Bunday pikirlew tárizi bir tárepten, joqarı intellektual dáreje, professional ilimiy tájriybe, milliy hám ulıwmadunyaliq máselelerden xabardarlıq, ekinshi tárepten, bayan etilgen usınıs yamasa oy-pikir, alg'a su'rilgen ideyanı turmısta ámelde qollanıw ushın jeke juwapkershilik, jeke mápdarlıqdıń azayıp ketkenligi menen ajralıp turadı. Sonıń menen birge, búgingi puqaralardıń kóbisiniń pikirlew tárizi jaratıwshılıqqa, turmısımızda ámeldegi bolg'an sociallıq illetlerdi saplastırıwg'a qaratılǵ'an konstruktiv hám programmalıq oy-pikirler joq ekenligi menen xarakterlenedi.

Shaxstin' ózbetinshe oylaw potencialı kóz ilmeytug'in ruwxıy baylıq. Xalıqlardıń ullılıg'ı olardıń sanına kóre emes, bálki pikir júritetug'ınlar úlesine kóre belgilenedi. Ózbek xalıqınıń milliy tikleniwine bag'darlang'an «Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlamasi» nıń maqsetlerinen biri de ózbetinshe pikirleytug'in shaxsti kámal taptırıwdan ibarat ekenligi biykarg'a emes.

Mámleketimiz g'árezsizligi shaxsqa bolg'an itibardıń jańa bir dáwirin baslap berdi. G'árezsizlik jıllarında shaxs erkinligine bolg'an itibar, pikrine bolg'an húrmet ózgeshe tús aldı.

Kóp ásirlik tariyxımız sonı kórsetedi, insan dúnyag'a kóz qarasınıń qáliplesiwinde bilimniń, atap aytqanda sociallıq pánlerdiń ornı júdá úlken. Bul

jámiyettaniw bolama, tariyx, filosofiya, siyasattaniw bolama, psixologiya yamasa ekonomika bolama - olardıń barlıg'ı adamnıń intellektuallıq kámalg'a jetkenge ersiwinde úlken tariyx kúshine iye.

O'zbetinshe pikrine iye bolg'an, óz kúshine, ózi tańlag'an jolınıń tuwrılıg'ına isengen insan mudami keleshekke isenim menen qaraydı. Ol jámiyettegi pikirler túrli ekenine qoriqpaydı, bálki zamanagóy bilim hám filosofiyalıq qarawlarına, turmıs haqıyqatına súyengen halda hár qanday nápsiqaw niyet, hám umtılıwları áshkaralawg'a ılayıq boladı.

«Tálimniń jańa modeli ózbetinshe pikirleytug'ın erkin shaxsti tárbiyalaydı» - delingen “Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlaması”nda[9,10]. Tálim sistemasında ámelge asırılıp atırg'an túpkilikli ózgerisler da'stu'r bolıp xızmet qılıp atırg'an “Kadrlar tayarlaw milliy modeli”nin' birinshi komponenti - shaxs bolıp tabıladı. Tap mine sol shaxstin' qalıplesiwinde onıń erkin pikirlew múmkinshiligi tiykarg'ı orın iyeleydi. Ózbetinshe pikir bolsa tálim processinde hám jámiyet ag'zaları menen baylanısta ju'zege keledi.

Informaciyalar ag'ımı jedel háreketke bolg'an XXI asırde oqıwshı shaxsinin' baylanıs mádeniyatın, ózbetinshe pikirlewin úzliksiz tárizde rawajlantırıp barıw za'ru'rli áhmiyetke iye. Oqıwshı shaxsinin' ózbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandırıwdıń tiykarında onı qalıplestiriwde eki óz-ara baylanıslı faktor bar, bizińshe:

1. Tálim processinde ámelge asırılatus'ın pedagogikalıq faktor.
2. Sociallıq ómir faktori.

Oqıwshı shaxsinin' ózbetinshe pikirlew iskerligi, baylanıs mádeniyatınıń rawajlanıwında átirap-ortalıq, jámiyettegi adamlar, úlken mug'dardag'ı informaciya ag'ımı, shańaraq turmısı, shańaraq ag'zalarınıń dúnyag'a kóz qarası sıyaqlılar za'ru'rli rol oynaydı.

Tálim processinde ámelge asırılatus'ın pedagogikalıq faktor sıpatında tikkeley tálim-tárbiya procesinde oqıwshınıń pikirini bayitiw, bilimin rawajlandırıwdıń, baylanıs múmkinshiliklerin keńeytiw názerde tutıladı. Biz tómende tap mine sol pedagogikalıq faktor haqqında pikir júrgizemiz.

Oqıwshı shaxsin qáiplestiriwdiń pedagogikalıq faktori ózinde jetiliskeń sabaqlıq, oqıtıwshı iskerligi tálim mazmunı tiykarında rawajlandirilg'an tálim-tárbiya metodikası sıyaqlı birliklerdi sáwlelendiredi.

Oqıwshılarda izbe-iz anıq ózbetinshe pikir bayanlaw kónlikpesin qa'liplestiretug'in tiykarg'ı derek sabaqlıqlar bolıp tabıladı. Usı mánisten alıp qarag'anda "Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlaması"n turmısqa engiziwdiń ekinshi basqışında sabaqlıqlardıń jańa áwladı shın mániste pedagogikalıq sistemasınıń informaciyalı modeli sıpatında kórinetug'in bolıwına erisiwi kerek.

Hár bir oqıwshı da'slep klassta óz átirapındag'ılar, oqıtıwshıları hám sabaqlıq penen erkin baylanısqa kirise alg'anda g'ana onıń shaxs sıpatında qáiplesiw processı tezlesedi.

Oqıwshı shaxsinin' iskerligin individual qarasların mámleketlik hám jámiyet máplerine bag'darlaw jámaátti payda etiw pedagogikalıq procestiń unamlı nátiyje beriwi kóp tárepten oqıtıwshıg'a baylanıslı. Oqıtıwshınıń tálim procesine, oqıwshı iskerligin ózbetinshe bilim alıwg'a bag'darlawg'a basshılıq etiw sheberligin jeke hám kásiplik sapaların pedagogikalıq-psixologiyalıq bilim dárejesin sóylew hám baylanıs, qarım-qatnas mádeniyatın asırıw jollarında zamanagóy talaplar tiykarında izertlewler alıp bariw jáne bul izertlew nátiyjelerin hár bir oqıtıwshıg'a jetkiziw za'ru'rli máselelerden bolıp tabıladı. Eger, oqıtıwshı shaxsinin' iskerligi onıń kásiplik uqıbı, oqımislig'i hár qanday pedagogikalıq texnologıyanın' strukturalıq bólegi esaplanadı. Búgingi kúnde oqıtıwshı iskerligi pedagogikalıq kórkem óner dárejesine keltiriwi, ol tálim procesiniń "uliwmalıq húkimranı emes", bálki birinshi sub'ekti hám menejeri sıpatında kórinetug'in bolıwı kerek.

Mektep oqıtıwshıları xalıq pedagogikasında bar bolg'an ustaz-shákirt muna'sibetlerinen, ótken zamanda oqıtıwshı iskerligi menen baylanıslı bolg'an tariyxıy tájriybelerden xabarlı bolg'an halda óz iskerliklerin shólkemlestiriwleri talap etiledi. Dúnyadag'i aldıńg'ı mámleketlerdegi oqıtıwshı-oqıwshı muna'sibetlerinin' demokratiyalıq tiykarlarda qurılǵ'anlıg'ı menen baylanıslı, ibretli tájriybeleri bar. Bul tájriybelerdi úyreniw hám olardan paydalanıw ushın keń mómkinshilikler bar.

Mámleketimiz g'árezsizlikti bekkemlew jolında jedel rawajlanıp atırǵ'an házirgi shárayatta oqıtıwshını bárkámal shaxs sıpatında qáiplestiriwdey úlken wazıypa júkletilgen. Bul úlken wazıypanı tabıslı ámelge asırıw ushın oqıtıwshı pedagogika, sociallıq-psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, adam anatomiyası hám fiziologiyası, dintaniw, filosofiya, tariyx, arxeologiya, mádeniyattaniw sıyaqlı pán tiykarlarınan xabardar bolıwı kerek.

Pedagogika pání oqıwshı hámde oqıtıwshınıń tálim processinde janlı iskerlik kórsetiwın támiyinlewge, oqıwshınıń erkin pikirlew hámde dóretiwshilik qábiletin rawajlandırıwǵ'a bag'darlang'an tálim procesin shólkemlestiriwdi názerde tutqan halda shaxsti qáiplestiriwge bag'darlang'an jańa pedagogikalıq texnologiyalardı ámeliyatǵ'a engizdi. Hár qanday pedagogikalıq texnologiya yamasa onıń komponentleri tálim mazmunı, oqıw dástúri yamasa sabaqlıq arqalı eń jaydıriliwına qaramastan oqıtıwshı usı texnologiyadan oqıwshınıń dóretiwshilik ózbetinshe iskerligin jedel rawajlandırıwǵ'a erise alg'andag'ana tálim procesi shaxstıń qáiplesiwine nátiyjeli tásir kórsete aladı.

En' da'slep, bul pikirlew tálimdi sonday sho'lkemlestiriwdi talap etedi, ol, bir tárepten, dóretiwshi shaxsin qáiplestiriwge bag'darlanadi, basqa tárepten - hár bir jas adam individuallıǵ'ınıń ayırıqshalıǵ'ına bag'darlantiriladi, onıń óz eriki hám turmıslıq umtılısların esapqa aladı. Bala mektep turmısı, oqıw-tárbiyalıq process, iskerliktiń barlıq túrleri (kórkem, miynet, oqıw, sport, sociallıq-shólkemlestirilgen hám tag'ı basqalar) erkin sub'ekti bolıwı kerek. Tek sol jag'daydag'ana pedagogikalıq pikir balalarg'a, olardıń jas hám individual psixikalıq hám fizikalıq ayırıqshalıqları hám múmkinshiliklerine, olardıń tárbiya hám tálimniń sociallıq normalarına muwapıq halda rawajlandırıwdıń jollari hám quralların izlewge mudami bag'darlang'an halda boladı.

Tárbiya hám oqıtıwǵ'a bunday jantasıw barlıq balalar hám jas adamlarg'a ol yamasa bul dárejede ta'n bolǵ'an individual qábiletler rawajlanıwınıń tiykari bolıp xizmat etedi. Sol jantasıw, házirde bizde qáiplesip atırǵ'an pedagogikalıq birgeliktin' negizi bolıp tabıladı.

G'árezsizlik dáwirinde mámleketimizde oqıwshınıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwǵa bolǵ'an metodologiyalıq jantasıwlar tómendegi bag'darlarda alıp barıldı:

a) **tálim mazmunın oqıwshınıń ózbetinshe pikirlew iskerligine bag'darlaw** tiykarında oqıw-tárbiya procesiniń maqset hám wazıypaların belgilew arqalı ózbetinshe oylaw ushın shárt-shárayat jaratıw;

b) **oqıw texnika qurallarınan nátiyjeli paydalanıw** processinde oqıwshılardıń mútájlikleri tiykarında sabaqlardı shólkemlestiriw, qızıǵ'ıwshılıqları sheńberinde pán bag'darındag'ı ámeldegi mag'lıwmatlardı jetkiziw;

v) **tálim-tárbiya procesin birgelikte shólkemlestiriw** menen ata-analardıń máhálle aktivleriniń, shólkem basshılarınıń oqıwshınıń pikirine bolǵ'an múnásábetin ózgertiw;

g) **oqıtıwshılar kásiplik sheberligin asırıw** bag'darında alıp barılıp atırǵ'an jumıslardı jáne de janlandırıw, arqalı tálim mákemelerinde nátiyjeli sabaq processlerin shólkemlestiriwge erisiw;

d) **sabaq processlerin dúnya talaplarına maslastırıw** arqalı oqıwshılardıń klaslarındag'i aktiv qatnasın, berilgen hár qanday oqıw úskenesinen orınlı paydalana alıw sheberligin iyelewdi támiyinlew;

e) **sıpatlama beriwden sheklenip, mag'lıwmat almasınıw** procesin shólkemlestiriw sebepli oqıwshılardıń ózbetinshe pikirleri menen oqıw-tárbiya procesiniń aktiv ag'zalarına aylandırıw.

Metodologiyalıq jantasıwdıń usı principleri tiykarında oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlantırıw ushın shárt-shárayatlar jaratıldı hámde olardıń aktivlik dárejesiniń asıwına erisildi. Bul bolsa oqıw-tárbiya procesiniń metodologiyalıq bazasın kúsheytiwine alıp keldi.

G'árezsizlik jıllarında ilimpazlar tárepinen usı bag'darlardag'i qatar izertlew jumısları alıp barıldı. Tálim mazmunınıń túpten jańalanıw procesi bolsa jańasha metodikalıq jantasıwdı talap etdi.

Pedagogika pánleri doktorı, professor R.Saparovanning aytıwınsha "Ámeldegi ana tili táliminiń mazmunı, oqıwshılarg'a uyqaslıq principi degende,

tekg'ana ilimiy usıldıń sáykesligin názerde tutqan halda belgilengen bolsa, ana tili táliminiń jańalang'an mazmunı oqıwshılardıń jas hám rawajlanıw dárejesi, bala oylawınıń xarakteri, oqıwshılardıń til qurallarınan paydalana alıw múmkinshiligi hámde ana tiliniń norma hám múmkinshiliklerin iyelewge bolg'an mútajlıkların esapqa alg'an halda belgilep berilgenligi menen xarakterli bolıp tabıladı”.

Haqıyqattan da, g'árezsizlik jıllarında alıp barılǵ'an hár bir processtıń bas maqsetinde oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıw belgilenip, ol tiykarında tálim mazmunı túpten ózgerdi.

Oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıw boyınsha oqıw procesiniń nátiyjeliligi joqarı bolıwınıń áhmiyeti úlken. Oqıtıwdıń nátiyjeli usıllarınan paydalanıw menen mazmunınıń sapası asırılıwı úzliksiz aytıp ótken. Bunı kerisi bolg'an jag'daylarda bolsa, tálim-tárbiya processindegi krizis payda bolıwı anıq.

Atap aytqanda, pedagogika pánleri doktorı Q.Husanboevanın' pikirinshe “Oylaw iskerligi g'árezsizligin rawajlandırıwg'a tosıq bolatug'ın tiykarg'ı sebeplerinen biri oqıw tapsırmalarınń nadurıs qoyılıwı, oqıwshılardan oy-pikir júrgiziwdi izbe-iz túrde talap etpeslik hám ózbetinshe pikirlew qábiletine itibar bermaslik bolıp tabıladı”[64].

Oqıwshılardag'ı kritikaliq oylaw hám oy-pikirdiń jetkilikli dárejede rawajlanbag'anlig'i, kórkem talg'am hámde uluwmamádeniyat seziminiń jetispegenligi dóretpe bahasin júzeki bahalawg'a alıp keledi. Dóretpe barısında oyıq pikir ju'rgisbesten turıp onıń bahasin anıqlawg'a asig'iw halları real turmıs penen shıg'arma ortasındaǵ'ı pariqtı an'lay almaslıqtan kelip shıg'adı.

Alımaning aytıp o'tken pikirlerinen kórinip turıptı, sabaqtın' barlıq quralları oqıwshınıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwg'a jóneltiriler eken, bunda barlıq baǵıdarlardag'ı jumıslardıń nátiyjesi oqıwshı háreketine baylanıslılıǵ'ın ańlatadı. Sonday eken oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıw boyınsha g'árezsizlik jıllarında alıp barılǵ'an jumıslardıń mazmun mánisi de usınıń menen belgilenedi.

2 BAP. TA'LIM PROCESINDE OQIWSHILARDIN' O'ZBETINSHE PIKIRLEW KO'NLIKPELERIN RAWAJLANDIRIWDIN' DIDAKTIKALIQ SHA'RT-SHA'RA'YATLARI

2.1. Oqıwshılar ózbetinshe pikirlew iskerligi ha'zirgi ku'ndegi awhaliniń pedagogikalıq-psixologiyalıq tiykarları

Ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıw arqalı oylaw ken'eyedi, bayıtıladi. Oylaw hám til hádiyseleri bir- biri menen bekkem, tıg'ız baylanışlı ekenliginen kelip shig'ılsa, ózbetinshe, dóretiwshilik oylaw tárbiyasıda ana tiliniń ayırıqsha za'ru'rli ornı anıq kórinedi.

Eń keń tarqalg'an pikir sol, oylaw tek til tiykarındag'ana ámelge asadı. Biraq bul pikirdi biykar etetug'ın tilshiler de joq emes. Mısalı, B.P.Ardentov til hám oylaw múnásebeti haqqında sonday dep jazadı: «Eger pikirde qatań túrde hámme zat sóz menen «kiyintirilgen» boladı, dep qaralsa, ol jag'dayda pikirlew - bul adamnıń ishinen sóylewi, sóylew bolsa dawıs shıg'arıp oylaw degen juwmaq shıg'adı.

Demek, pikirde aldınan tilde ámeldegi bolg'an zatlarg'ana qatnasıwı múmkin; tilde joq zat pikirde taza bola almaydı. Sonday etip, til oylawdı shegaralaydı. Ol oylaw ushın kishen bolıp tabıladi. Usınday bolatug'ın bolsa, jańa sózler jańa sırtqı kórinislerdiń tilde qanday etip payda bolıwın, tildiń qanday rawajlanıwın túsinip bolmaydı. Oylaw óziniń háreketi menen tilden aldında ju'redi, bolmasa, insaniyattıń rawajlanıwı uluwma múmkin bolmas edi. Tanımalı rus ilimpazi B.A.Serebrennikov da hár qıylı tiller tariyxınan alıng'an kóplegen uliwma anıq faktler oylaw tek til járdeminde g'ana payda bolıwı haqqındag'ı pikirdi biykarlawın aytıp o'tedi hám hár qıylı tillerde jańa yamasa biytanis túsiniklerdiń payda bolıwı hámde olardıń ataliwi menen baylanışlı mısallardı keltiredi. Atap ótiw kerek, insan sanasında jańa túsiniktiń payda bolıwı tábiyy, áne sonday jańa-jańa túsinikler jámiyet rawajlanıwın ta'miynleydi. Biraq bul jańa túsinikler til járdemindegi oylaw arqalı jaratıladi hám oyda sáwlelendiriw etiledi. Jańa túsinik atsız turmaydı, og'an álbette at beriledi.

Aytayiq, rawajlanıwdıń qaysıdır basqıshındag'ı bir adam lampochkani uluwma kormegen, og'an bul túsiniq tanıs emes, demek, onıń tilinde bul túsiniqti ańlatıwshı sóz de joq. Bul adam lampochkani kóriwi menen onıń sanasında bul túsiniq ulıwmalıq tárizde payda boladı. Ol ózi biletug'in dúnyasıdag'ı sog'an uqsaw zatlar menen salıstırıwdı baslaydı, ızlenedi hám tabadı: Almurt! Tek janatug'in almurt! Onıń sanasında bul izertlew hám tabıw bir- eki kúnde emes, bir- eki sekuntta da júz beredi. Basqasha aytqanda, bul jańa túsiniq onıń sanasında atsız, abstrakt jag'dayda uzaq turmaydı. Aqır-aqıbette, «janatug'in almurt» (onıń tilinde usı mánisten alıp qarag'andag'ı sóz birikpesi) bul túsiniqtiń atı bolıp qaladı. Yamasa basqa tildegi, misalı, «lampochka» sóziniń ózin alıp qoyıwda múmkin. Uluwma, at alg'annan keyin bul túsiniq anıq bir túsiniq sıpatında formag'a kiredi. Jańa jaratılğ'an túsiniqtiń atalıwin da sol tárizde yamasa tag'ı basqa hár tu'rli ádetlerde keshiwi múmkin. Til xalıqtıń oylaw tárizi milliy jasaw tárizi mın jıllıq dástúrlerinen, bir sóz menen aytqanda, xalıqtıń sırlı barlıg'in sáwlelendiredi. Sol sebepli de arnawlı bir túsiniq bir xalıqta ámeldegi bolsa, basqasında ulıwma bolmaytug'ını da tábiy. Bunday jag'daylarda bir xalıqqa tán bolg'an hám arnawlı bir sóz menen ańlatılátug'in túsiniq basqa tilde xarakteristikalar jolı menen, bir neshe sóz arqalı ańlatılıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti I.A.Karimov «Fidokor» gazetasıdag'ı sáwbetlerinde milliy g'árezsizlik ideyasın qalıplestiriwde bir qansha múqaddes sezimler, atap aytqanda, ana tiline muhabbat sezimine ayırıqsha áhmiyet etiw kerek ekenligin ayıp, sonday degen: «Barlıq iygilikli pázıyetler insan kewiline, áwele, ana háyyiwi, ana tiliniń ayırıqsha ózine tartatug'ını menen ajralıp turadı. Ana tili - bul millettiń ruwxı bolıp tabıladı. Óz tilin jog'atg'an hár qanday millet o'zliginen júda bolıwı anıq». Sonday eken, tilde psixikalıq qu'dıret bar. Milliy ózliktiń o'zegin ózbetinshe oylaw, bekkem milliy ruwxlanıw, úzliksiz ruwxıylıqtı quraydı. Usıdan ayqın boladı, balalarımızdıń ózbetinshe, dóretiwshilik oylawın ósiriwde ana tili ayırıqsha sheshiwshi faktor bolıp tabıladı. Hár qanday ilimiy tájriybe ha'm kónlikpe balalıqtan qalıpleseedi. Ásirese, dóretiwshilik oylaw ta'jriybesine balalıqtan fundament qoyılmas eken, keyingi urınıslar hesh nátiyje

bermesligi tayin. Sol sebepli de belgili bul bag'darda ana tili hám ádebiyat oqıtıwshılarınıń gewdesindegi juwapkershilik ju'da' úlken áhmiyetke iye. Olar ana tilin oqıtıwdıń tu'rli usıl hám quralların tabıwları, tınımsız izleniwleri, balanı tildey tilsimli a'lemge qısıw menen emes, bálki onıń kishkene sanasındag'ı qızıg'ıwshılıqtı oyatıp alıp kiriwleri zárúr. Ana tiliniń nizamlıqlarınan xabarlılıq, bul nızam-qag'ıydalardan ózin zoriqtirmastan paydalana biliw oylawdıń emin-erkin háreketi, ózbetinshe islewi ushın múmkinshilik jaratadı.

Ózbek milletiniń basıp ótken tariyxıy jolı, geografiyalıq ornı, jasaw sháráyatı, óz milliy aymag'ınıń qolaylıg'ı, onıń ásirler dawamında tariyxıy jollar kóshe kesispesinde jasawı, olardıń oylaw dárejesi, ruwxıy potencialı, kúshi, intellektual qábileti hám psixikalıq quwwatı joqarı bolıwın ta'minleydi. Usınıń sebebinen biziń jurtımızda «Avesto» hám «Qutadg'u bilig», «Alpamis»lar jaratılğ'an, insaniyattıń qádiriyatlar g'áziynesi bahasız úrp-ádetlerimiz menen bayıg'an.

Millettiń baylıg'ı, barısında, tekg'ana qádiriyatlar g'áziynesi menen belgilenbeydi. Milliy mentalitet millettiń kúndelik turmısda onıń ózin tutıwı, bolıp atırg'an waqıya, hádiyse hám processlerge múnásebeti, turpayı, peyli, júris-turısı arqalı da kórinetug'in boladı. Bul zatlar úlken ámeliy áhmiyetke iye, millet turmısı kúndelik turmısda milletlerdiń mińlag'an ámeliy máselelerin sheshiwden dúziledi. Milliy mentalitettiń ayırıqshalıg'ı hár bir millette basqasha kórinetug'in boldı: tap áyne bir waqıya hám jańalıqqa bir millet qiziqqanlıq, keskinlik menen óz múnásebetin bildirse, basqa millet tap sonday jag'dayda ózin tiyiwin, intag'a berilmasligi, taqat etiwdi máqul dep biladi, oy-pikirge, principına súyenedi, ándiyshe degen quraldan paydalanadı.

Joqarıda sanap ótilgen birinshi gruppadag'ı o'zgeshelikler kóbirek Batis hám Qubla xalıqlarına, ekinshi gruppadag'ı o'zgeshelikler bolsa Shıg'ıs hám Arqa xalıqlarına tiyisli ekenligin jámiyettaniwlar, tariyxshılar, sayaxatshılar, geograflar hám basqalar a'lleqashan qayta-qayta aytqan. Bul o'zgeshilikler tap insan irqlarining kelip shıg'ıwı hám qalıplesiwi sıyaqlı uzaq tariyxqa iye hám insaniyat ótken zamanınıń dáslepki dáwirlerine barıp taqaladı.

Tariyxtan belgili, insaniyat rawajlanıwınıń dáslepki dáwirlerinde onıń turmıs keshiriwi, kóbeyiwi, tarqalıwı, tábiyattı ózlestiriwi, kúndelik turmıs máselelerin sheship topar bolıp kún keshiriwi ushın eń qolay sharayatlar Asiya kontinentiniń qublası hám orta bóleginde bolg'an. Bul regionlarda dáslepki toparlarga turmıs deregi bolıp, qos dáryalar xızmet etken: Dajla hám Furot (Tigr hám Yevfrat), Indiya hám Gang, Yantszi hám Xuanh, Amudarya, Sirdarya hám basqalar. Bul regionnıń ıqlımı, suw hám jer baylıqları - óndiris quralları baslanıwi bolg'an bul toparlarga eń qolay sháráyatlardı júzege alıp kelgen. Bul faktorlardı esapqa alıp aytıw múmkin, Asiya kontinentiniń áne sol bólegi insaniyattı balog'ayga jetkergen, o'siriwshi, jolg'a soliwshi, óndirisdi úyretiwshi, tárbiyalaytug'ın bolg'an.

Jasi tolg'anan keyin, tárbiyalaw, jumıs úyretiw óz-ózinen bolmaydı. Bul wazıypalar hár bir adamnan hám pútkil topardan ózin aqılǵ'a say tutıwın, intag'a berilmaslikti, hár bir qádemın oylap hám o'lshep basıwdı, hár bir sózin oylap sóylewdi, iymenshek bolıwdı talap etedi.

Milliy ózlikti túsinip jetiw ideyası da oqıwshılar ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıwdında júdá úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Milliy o'zligin túsinip jetiw milliy ideyanı ámeldegi sháráyatta, konkret xalıq turmısında anıq bag'darlang'an maqset tárepke umtılwında ańlatpalanadı. Milliy o'zligini túsinip jetiw ózbek xalqı ushın bólek áhmiyetke iye.

Milliy óz-o'zligin túsinip jetiw watansu'yiwshilik hám xalıq su'yiwshilik sezimlerin qa'liplestiredi. Watandı ishki hám sırtqı jawız kúshlerden aman saqlawg'a shaqıradi.

Puqaralarda óz-o'zligin túsinip jetiw seziminiń qayta tikleniwi hám rawajlanıwı ayırıqsha qıyınshılıqlar hám qarama-qarsılıqlar menen keshpekte. Bir yarım ásir dawamında qarar tapqan tásirlerdi qısqa waqt ishinde saplastırıw ańsat jumıs emes. Ruwxıy mayıplılıq sonshalıq keń tamır jayg'an hám adamlarımız gewdesine teren' sińip ketkeninen, g'árezsizlik ideyasın da bir tárepleme túsiniwshılar, g'árezsizlik qadrine jetpeytug'inlar ushırasıp turıptı.

Bala tuwılg'an kúnnen baslap, shańaraq ortalıǵ'ında jasaydı, shańaraqqa ta'n qádiriyatlar, úrp-ádetler onıń zuwalasını pisiredi. Áne sol dáwirden baslap,

na'resteniń erkin hám ózbetinshe oylawın qa'liplestirip bariw shańaraq ag'zaları, oqıtıwshı hám tárbiyashılarg'a úlken juwapkershilik júkleydi.

Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti I.A.Karimov "Sır emes hár qaysı mámleketlik, hár qaysı millet tekqana jer astı jer ústi tábiyg'ıy baylıqları, áskeriy qudıreti, óndiris potencialı menen, bálki óziniń joqarı mádeniyatı, ruwxıylıg'ı, erkin hám ózbetinshe oylawı menen de kúshli bolıp tabıladı", degen edi.

Balanıń bilim alıw, dúnyag'a kóz qarası máselelerinde erkin hám ózbetinshe pikirlew processı, óz oy-órislerin erkin bayanlawı, tárbiyashı menen bolsa baylanısta bolıw jag'dayları oqıtıwshılar tárepinen hár tu'rli mazmunda túsiniledi. Geyde oqıwshı haq bolsada, oqıtıwshı onı tán alg'isi kelmeydi. Áne sol háreket penen erkin hám ózbetinshe pikirlewge háreket qılıp atırg'an oqıwshı jolında úlken bir tosıq bolıp qaladı.

Oqıtıwshılarımızdıń belgili procenti oqıwshınıń juwap aqırına shekem jetkermey toqtatıwg'a yamasa pikirini tolıq bayanlawda kemshilik sezse, tezlik penen járdem beriwge ádetlenip qalg'anlig'ındaZ. Bunday jag'daylarda oqıwshılar erkin hám ózbetinshe pikirlewge mútajlik sezbeydi, kerisinshe, talqılab atırg'an temag'a jetilisken jantaspaydi. Ayırım jag'daylarda bolşa, oquwshı juwabındag'ı qátelik hám kemshilik oqıtıwshı tárepinen turpayılıq yamasa eskertiw beriw menen juwmaqlansa, balada erkin oylaw óz-ózinen sonedi. Ustaz shákirtinin' pikirini tolıq esitiwi, eger oqıwshı sabaqlıqtan tısqarı dereklerden da paydalang'an, ızlengen bolsa, onı xoshametlewi, pikirine qosıw kerek. Sondag'ana oqıwshı qoriqpay, erkin juwap beredi hám tag'ı ızertlewdi dawam etedi. Izertlewdi dawam etiw eki tárepten ámelge asırılıwı kerek. Oqıwshı ızlense, biraq oqıtıwshı sabaqlıqtan tısqarig'a chiqpasa, oqıwshınıń pikirine qosıwg'a ekilenedi. Bunday jag'dayda bolsa oqıwshınıń ekileniwine alıp keledi.

Usı másele boyınsha qatar is-ilajlar, seminarlar hám sáwbetler alıp barılmaqta, biraq onı búgingi kún talapları dárejesine kóteriwde máseleler de bar. Atap aytqanda, kóplegen ata-analardıń perzentleriniń erkin pikirlewı, olarg'a shıg'ıslıq úrp-ádetlerdi sındırıw ushın jetkilikli tájiriybe hám mag'lıwmatlarg'a iye emes. Hátte úlken jastag'i balalarg'a da shańaraq sháráyatında derlik itibar

berilmeydi. Balalardıń, baqsha jasınan baslap usı máselege bólek áhmiyet beriw, baslang'ısh klassta bolsa oni rawajlandırıw názerde tutiladı. Biraq ókinish, balanı ózbetinshe pikirlew máselesine kópshilik ata-analardıń, oqıtıwshı, hám tárbiyashılardıń ózleri de tayın emes.

Qullası, oqıwshılardıń erkin hám ózbetinshe pikirlew qábiletlerin rawajlandırıwdıń máselesine de úzliksiz tálim processı sıpatında qaralsa, gózlengen maqsetke erisiw anıq bolıp tabıladı.

Bar bolg'an oqıw-metodikaliq ádebiyatlarda shaxstıń ózbetinshe pikirlewin qalıplestiriwge xızmet etetug'ın oqıw materiallarınıń nátiyjelilik dárejesi. Tálim-tárbiya procesin shólkemlestiriwde sabaqlıq eń za'ru'rli orın tutadı.

Oqıw metodikalıq kompleksleriniń jańa áwladı rawajlanıp atırg'an házirgi sháráyatta oqıwshıg'a bilim beriw quralı-deregi sıpatında sabaqlıqlardıń áhmiyeti júda úlken. Sol sebepli barlıq itibar zamanagóy sabaqlıqlar jaratılıwına qaratılğ'an.

Sabaqlıq mazmunın puqta ózlestiriw oqıwshınıń biliwge bolg'an qızıg'ıwshılıqların asırıw maqsetinde sabaqlıqtag'ı tekst hámde illyustratsiyalar soraw hám tapsırmalar menen toltırılıwı kerek. Soraw hám tapsırmalar forma hámde mazmunına kóre tu'rli bolıwı, olardı orınlaw ushın oqıwshılardan hár-túrli háreketler hám intellektual operatsiyalar talap etiliwi, materialdı bayanlawda qollanıwı múmkin bolg'an logikalıq baqlawdıń forma hám usıllarınan dúris paydalanıwıg'a jetiwi kerek. Mısalı geografıyadan oqıw metodikalıq kompleks (oqıw atlası, jazıwsız karta, metodikalıq qóllanba, málimleme) lar qalıplesken sayın sabaqlıqtıń arnawlı bir funktsiyası olarg'a júklenip sabaqlıq bir qansha ıqshamlasadı. Házirshe oqıw kompleksler qalıplesiwi baslang'ısh basqıshta eken ózbetinshe pikirleytug'ın bárkámal áwladtı tárbiyalaw wazıypasınıń belgili bir kólemi sabaqlıq bolıp qaladı.

Oqıwshılar bilimlerdi puqta iyelewlери ushın sabaqlıqlarda eń za'ru'rli máselelerdi anıq ajıratıp beriw, izbe-izlilikde bayanlaw, kólemin múmkinshiligi barınsha kemeytiwdi talap etedi. Oqıtıwdıń keyingi basqıshlarında aling'an bilimlerdi qollaw hám bekkemlewde bul material keńeytiriliwi hám toltırılıwı múmkin. Oqıwshılar bilimlerdi puqta iyelewlери ushın sabaqlıqta mexanikalıq

tárizde eslep qalıwg'a qaratılmaı, aktiv pikirlewge, úyrenilgenlerdiń mánisin ug'ip alıwg'a qaratılǵ'an shınıǵ'ıwlar bolıwı kerek. Sabaqlıq kurstıń tiykarg'ı máselelerine bir neshe ret qaytıw, oqıwshılarg'a bul materiallardı jańasha túrde usınıw, olardı salıstırıw hám jańa bilimler menen baylanistiriw imkaniyatın beriwı kerek. Sonıń menen birge oqıwshılardıń dóretiwshilik uqıplılıqların rawajlandırıw ushın sabaqlıqqa mashqalalı tálimge tán ámeliy tapsırmalar kiritiliwı kerek. Bul tapsırmalar bilimlerdi jańa jag'dayg'a kóshiriw, tanıw jag'daydan jańa mashqalanı ug'ip alıw, iskerliktiń belgili metodların jańası menen ózbetinshe almastırıwdan ibarat.

Didaktikalıq materialdı bayanlawda logikalıq pikirlewdiń hár tu'rli formaların salıstırıw hám kerı qoyıw, induktsiya hám deduktsiya, tema boyınsha juwmaq shıǵ'arıw, tastıyıqlawdıń hár qıylı usıllarınan keń paydalanıw za'ru'rli esaplanadı. Bunda materialdı bayanlawda induktiv hám deduktiv jandasiwlar ortasındag'ı dúris sáykeslikti payda etiw kerek.

Sabaqlıqda ayılǵ'an bilimlerdi oqıwshılardıń tereńirek hám puqtalıq penen ózlestiriwlerin támiyinlew, olardıń oqıp biliwge bolǵ'an kúsh-g'ayrat hám qızıǵ'ıwshılıqların asırıw, sabaqlıqtan tolıq paydalanıwlarına erisiw maqsetinde sabaqlıqtag'ı tekst hámde illyustratsiyalar soraw hám tapsırmalar menen toltırılıwı kerek.

Soraw-tapsırmalar óz tábiyatı hámde mazmunına kóre tu'rlishes bolıwı, olardı orınlaw ushın oqıwshılardan hár túrli háreketler hám intellektual operatsiyalar talap etiliwı, materialdı bayanlawda qollanılıwı múmkin bolǵ'an logikalıq baqlawdıń forma hám usıllarınan dúris paydalanıwg'a jetiwı kerek.

Geypara soraw hám tapsırmalar oqıwshılardan maqala yamasa bólimde ayılǵ'an dáliller hám dáliller toparın eske túsiriwin g'ana talap qılsa, basqaları ol yamasa bul dárejede quramalı bolǵ'an baylanısların payda etken baqlawdı, salıstırıwdı, tastıyıqdı, xarakteristika, ulıwmalasqan, baha hám basqalardı talap etiwı múmkin.

Oqıwshılarda pikirlewdiń induktiv hám deduktiv usılın hár qıylı - tolıq yamasa tolıq emes salıstırıwlardı qalıplestiriwge járdem beretug'ın soraw hám tapsırmalardı kirgiziwge kóbirek áhmiyet beriw zárúr.

Mektep oqıwshılarınıń erkin pikirlewiniń rawajlanıwı hám oqıw metodikalıq ádebiyatlardıń áhmiyeti júdá úlken. Olar arasında ásirese sabaqlıq za'ru'rli rol oynaydı. Harqanday sabaqlıq teksti tiykarınan mag'lıwmat hám hár qıylı at hámde terminlerden ibarat boladı. Tálimnen bas maqset bulardıń biliwi hám ózlestiriwinen ibaratg'ana emes.

Sabaqlıq tekstindegi jasırın pikir sózge quwat bag'ishlasa, jalg'anshi pikir bolsa aqıldı jılawlaydı. Pikir ayqın balqib túrmag'an process hádiyse, waqıya tekstin oqıwshı diqqat penen takırar hám takırar oqıydı. Onıń ushın sol teksttegi jasırın pikirdi oqıwshınıń an'lawına qayta-qayta shaqırıq etiw talap etiledi. Sonda sabaqlıq avtorı menen oqıwshı jaqınan «ushrag'anday» boladı. Yag'nıy avtordıń **kóz perdesi** artındag'ı pikirın oqıwshı aqlı menen ilg'aydı hám ol avtordı túsinedi.

Uluwma pikirlew quramalı process. Sol sebepli sabaqlıqta ózbetinshe pikirlewge bag'arlang'an tekstti oqıwshınıń jası, pikirlew sheńberine uyqas bolıwına itibar beriw zárúr. Sebebi ápiwayı kitap oqıw arqalı bilimler kóbeyip, pikirlew rawajlanıp qalmaydı. Bul - sonday aktiv process, adam oqıg'an, baqlap atırg'an deregine belgili mániste óz múnásebetin bildire alıwı kerek. Mısalı, geografiya oqıw pániniń ápiwayı túsiniqlerinen bolg'an «geografiyalıq orın» túsiniğın ózlestiriw, iyelew procesin alıp kóreyik. Usı túsinikti ózlestiriw ushın oqıwshıg'a belgili ob'ektlerden qálegeniniń geografiyalıq ornın kóz aldına keltire biliwi kerek. Keyin jańa ob'ekt geografiyalıq ornına baxa beriwge ótıledi. Bunda «Al, mag'an ne ushın bul zat kerek?» degen mániste oqıwshı ózine soraw berip, og'an juwap taba alıwı kerek. Bul temanı Ózbekstan mısasında hawanıń jılıwı yamasa suwıp ketiwı, suwıq hawa massaların yamasa jawınlarınin' gorizontinin' qaysı tárepten keliw sebeplerin túsiniw jetiw, túsiniw ushın aldi menen Ózbekstan aymag'ınıń keńisliktegi ornın teren' sawlelendire alıwı zárúr. Bolmasa temanı eslep qalıw qıyın boladı. Sonday eken, hár qanday pikir qozg'alıwı jeke mápke

baylanisli boladi ham har bir bolek pikirdin artinda konkret adamnin quramali baqlaw ham oy-pikir iskerligi turadi.

Oqiwshini o'zbekinshe pikirlewge bag'darlawda onin jasi, pikirlew darejesine bolek itibar beriw zarur. Yag'niy pitkeriwshi klass oqiwshilarina anag'urlim quramali darejedegi tapsirmalar menen shaqirilsa, tomen klass oqiwshilarina bolsa kerisinshe. Tapsirmanı bul tarizde qoyilwi oqiwshini o'zbekinshe pikirlew ilimiy tajriybelerin payda etiw ushin juda as qatadi. Usi maseleni jaritiw ushin tekg'ana geografialiq orin tusinigi haqqında balki IGO' haqqında mag'liwmatg'a iyelewi, mamleketti tiykarg'ı geografialiq ob'ektlerine salıstırg'anda tutqan ornına baha bere alıwı zarur. En keregi IGO'ning mamleket ekonomikasının rawajlanıwına qanday tasir otkeziwi haqqında juwmaq beriw ushin temanı kompleks ozlestira biliwi talap etiledi.

Biraq pikrlewdi rawajlandırıwdında sabaqlıqtan tısqarı qosımsha oqıw metodikalıq komplekslerden de paydalanıwımız mumkin. Geografiyada bul birinshi nawbette atlas kartalar bolıp tabıladı. Oqıwshıg'a neni qayda jaylasqanın anlawında, basqa ob'ektlerge salıstırg'anda tutqan ornın belgilewde oqıwshı tarepinen jazıwsız kartalardı isleniwi ulken ameliy ahmiyetke iye boladı. Malım bul bag'darda jazıwsız kartalardı da tikkeley oqıwshını o'zbekinshe pikirlewge bag'darlawshi tapsirmalar menen bayitiw zarur. Atap aytqanda, O'zbekstan welayatları ham Qaraqalpaqstan Respublikası shegaraların ajratıp, bolek renlerge boyang. Qaraqalpaqstan paytaxtı ham welayat orayları atların jazıp qoyıng. Yaması en kishi ham en keyin sholkemlesken welayat hamde oz welayatınız shtrix penen ajratın'. Yaması ekonomikalıq geografialıq orın en qolay bolg'an qalalardı belgileń, sıyaqlı tapsirmalardı bul tarizde beriliwi tiykarınan joqarı klass oqıwshılarına saykes keledi. Orta buwında yag'niy 5-6-7-klaslarda qatlama kartalardan paydalanıw en kop natıyje beredi. Bunda oqıtıwshı tarepinen berilgen tapsirmanı oqıwshılar apiwayı salafan plyonkalarga tusiriwedi. Misalı atlas kartasınan yaması sabaqlıqdag'ı karta sızılmalardan birdey masshtabdag'ısın alıp daslepki nusqasına aytayiq O'zbekstannın shegaraları tusiriledi. Ekinshi nusqasında

bolsa wálayatları shegaraları sáwlelendiriledi, úshinshisinde tábiy geografiyalıq úlkelik, tórtinshisinde tábiyat zonaları, besinshisinde biyiklik regionları hám t.b.

Bul wazıypanı ábzallig'i sonda oqıwshı kartanı túsiriwde qıynalmaydı, yag'nıy artınan jariqlıq beriw arqalı sızıp aladı. Ekinshiden payda bolg'an kartalardı aldınma keyin ústpe- úst qoyıw menen olardıń yag'nıy tábiy geografiyalıq úlke, tábiyat zonası, biyiklik regioni hám basqalardı bir- birine salıstırg'anda tutqan ornın bir neshe qıylı quramalılıqda kóriw múmkin. Atlas kartalarında bolsa bunday múmkinshilik bolmaydı. Usı process kadaskop járdeminde diywalg'a jariqlıq túsiriw menen ámelge asırıladı. Usı processti basıp ótiwi arqalı oqıwshılardı ózbetinshe pikirlew potencialı struktura tawıp baradı.

Solay etip, oqıw metodikalıq ádebiyatlarda oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewge bag'darlaytug'ın oqıw materiallarınin' izbe-izligi za'ru'rli áhmiyetke iye. Bunda sabaqlıqtan tısqarı oqıw qollanba, metodikalıq qollanba, kóргеzbeli qurallar, sabaqlıq hám atlaslardın'da roli bólek. Ózbetinshe pikirlewge bag'darlang'an oqıw tekstleri oqıwshılardıń jası hám pikirlew dárejesine uyqas bolıwı za'ru'rli esaplanadı.

Búgingi kúndegi oqıwshılar ózbetinshe pikirlew iskerliginiń ámeldegi jag'dayınıń pedagogikalıq-psixologiyalıq tiykarların jaratqan halda tálim-tárbiya procesine jantasiw zárúr. Bul da pedagogikalıq, psixologiyalıq tárepten qarag'anda oqıwshı shaxsin processke tayarlaydı hám óz-ózinen ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlantırıp baradı. Bul bolsa sonı kórsetedi, shaxstin' ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıwdıń teoriyalıq-ámeliy tiykarlarınin' júzege keliwine imkaniyat jaratadı.

2.2. Oqıw-tárbiya procesi sapasın asırıwdıń sociallıq-pedagogikalıq, psixologiyalıq faktorları

Oqıwshılardıń oqıw iskerligi arqalı dúnyag'a kóz qarası, oylawı qáliplesedi, sociallıq sistemag'a sanalı mu'na'sebeti struktura tabadı.

Belgili, tálim processinde oqıwshınıń aktivligi asadı hám oqıw pánlerine bolg'an qızıg'ıwshılıg'ı qáliplesedi.

Tálim-tárbiya processinde unamlı nátiyjelerdi ıyelew, bárinen burın, jas awladqa ilimiy bilimler beriw, olardıń tiykarların puqta úyretiw, olarda keń dúnyag'a kózqaras hámde oylaw kólemin payda etiw, ruwxıy-etikalıq sipatların qáliplestiriw boyınsha jumıslardı nátiyjeli shólkemlestiriw menen belgilenedi. Óz-ózinen bul nátiyjelilik tálim mákemelerindegi oqıw pánlerdi oqıtıw procesiniń dúziliwi, ótkeriliwi, erisken nátiyjeleri menen ajralmas baylanısqa. Sonıń menen birge bul processtiń oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwdıńda ornı ayırıqsha bolıp tabıladı.

Házir pán texnika rawajlanıwı dáwirinde óndiris hám shaxs mútajlikleri menen bir qatarda oqıwshınıń qızıg'ıwshılıqları intellektuallıq múmkinshiliklerin bólek esapqa alıw kerek. Pedagogikalıq tabisti kepillay alatug'ın oqıwshı shaxsın qáliplestiriw procesiniń proekti esaplang'an, oqıwshıg'a dóretiwshilik ortalıq óz pikirin erkin bayanlawg'a múmkinshilik beretug'ın faktorlardan nátiyjeli paydalanıw zárúr.

Oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwdıń faktorları haqqında toqtalg'anda, olardıń mazmun-mánisi, áhmiyeti, beretug'ın nátiyjesi haqqında oylaw orınlı bolıp tabıladı. Sonday eken, oqıwshınıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwda tómendegi faktorlarg'a itibar qaratıw kerek:

Birinshiden, oqıwshılar ushın ózbetinshe oylaw, izertlew, óz pikirin erkin ayta alıw, óz juwmag'ı menen ten'qorların tanıstırıw kónlikpeleriniń ózlestiriliwin názerde tutatug'ın sabaq processlerin shólkemlestiriw kerek. Bunda tálim texnologiyaları pedagogikalıq iskerliktiń belgili salasın qamtıp alıwı názerde tutiladı. Iskerlik tarawı, bir tárepten, saylang'an texnologiyag'a muwapıq onıń

tiykarın quraytug'ın qatarlar sistemasın payda etse, ekinshi tárepten, iskerliktiń strukturalıq bólegi sıpatında júzege shıg'adı. Búgingi kúndegi jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń bas wazıypalarınan biri zamanagóy tálim mazmunı tiykarında oqıwshınıń oqıw oylaw iskerligin qalıplestiriw yag'nıy tálim texnologiyası tiykarında oqıwshılarg'a bilim beriw, bul processtıń nátiyjeliligine kepillik beriw bas máselelerden biri bolıp tabıladı. Sonday eken, ótkeriletug'ın hár bir sabaq procesin bólek tayınlıq penen shólkemlestiriw tálim sapasına unamlı tásir kórsetip, bul process oqıwshınıń ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıwg'a xızmet etedi.

Ekinshiden, sabaq processlerinde oqıtıwdıń nátiyjeli qurallarınan unamlı, orınlı paydalanıw zárúr. Pedagogikalıq processtıń mánisi - oqıtıwshı hámde oqıwshınıń birligi, iskerligi mazmunında sawlelenedi, usı processte pedagog oqıwshıg'a júzege kelgen qıyınshılıqlardı jeńiwge informaciyalardı járiyalaw, kórsetiw, eskertiw, túsinik yamasa máslahát beriw, bag'darlaw, ma'sla'ha't beriw, saplastırıw, yoshlandırıw, qızıg'ıwshılıq hám húrmetlew, qattı talap etiwshilikti qollap-quwatlaw sıyaqlı kórinislerde járdem beredi. Sabaq procesine saylang'an hár bir metod tálim sapasına tásir etedi. Metod tańlawda tómendegilerge itibar beriw kerek:

- sabaq temasına (ápiwayı/quramalı);
- sabaqqa qoyılǵ'an maqsetke;
- sabaq formasına;
- oqıwshılar sanına;
- oqıwshılar jasına;
- oqıwshılar tájiriybesine;
- resurslarg'a;
- oqıwshılardıń tayınlıq dárejesine;
- oqıwshılardıń mútajliklerine;
- oqıwshılardıń ruwxıyatına;
- mentalitetine.

Úshinshiden, klasstan tısqarı shınıg'ıwları shólkemlestiriw processinde oqıwshılardıń qızıg'ıwshılıqları tiykarında hár qıylı bag'dardag'ı ilajlardı shólkemlestiriw arqalı oqıwshınıń óz sanasındag'i, ámeldegi bilimlerdi rawajlandırıwdıń, óz qábiletlerin kórsetiw, múmkinshiliklerinen nátiyjeli paydalanıw ortalıg'ı jaratıladı. Tálim processinde shólkemlestiriletu'g'in klasstan tısqarı shınıg'ıwlarda oqıwshınıń qızıg'ıwshılıqların inabatqa alg'an halda tálim-tárbiya procesiniń sapasın asırıw zárúr. Tariyx, geografiya, mámleketlik hám huqıq tiykarları pánlerinen berilgen temalarda tariyxqa tiyisli, óz dáwiridegi ıqlım, tábiyat álemi, waqıya-qubılıslardı aytgan halda analizler arqalı oqıwshınıń ózbetinshe pikirlewi rawajlantiriladi.

Klasstan tısqarı shınıg'ıwlar oqıwshınıń ózbetinshe pikirlewin keńeytiredi, iyellenbegen mag'lıwmatlar menen boyıtadi. Ámeldegi mag'lıwmatlardı analiz etiw menen birge olardı qosımsha derekler menen boyitiw múmkinshiligine iye boladı. Socialıq gumanitar tálim procesiniń ayırıqshalıg'ı da oqıwshılardı o'zbetinshe pikirlew, ózbetinshe islew, ózbetinshe sheshimge keliw kónlikpelerdi qalıplestiriwden ibarat.

Tórtinshiden, informaciya texnika qurallarınan nátiyjeli paydalanıw arqalı pánlerdi oqıtıwda oqıwshılardıń pánge tiyisli dereklerdi kóbirek úyreniwge járdem beredi. Pánlerdi oqıtıwda kompyuterlerden paydalanıw tiykarınan "oqıw pedagogikalıq programma"lar járdeminde ámelge asırıladi. Sonıń menen birge, zamanagóy kompyuterlerdiń programmalıq támiynatına ámeldegi bolg'an hár qıylı tekst redaktorınan, grafikaliq, elektron keste, mag'lıwmatlar fondı sıyaqlı programmalardan paydalanıw sabaq nátiyjesin asırıw menen birge balalarda kompyuter texnikasın basqarıw kónlikpelerin payda etadi. Usınıń menen birge ayırım temalarda videofil'mlar yamasa taxtalardan paydalanıw da múmkin. Oqıtıwshılar sabaq ótiw processinde informatsion texnologiya elementlerin óz páninde qollag'anında oqıwshılar informaciyalardı alıw, uzatıw, qayta islew sıyaqlı processlerdi sinap kóredi. Ayırım temalardıń kompyuter múmkinshiliginen kelip shıqqan halda sáwlelendirilmekte. Oqıwshılarda kompyuter sawatlılıg'i hám

bilimlerin bekkemleydi. Bul bolsa oqıwshılardı izleniwshen'likke logikalıq pikirlew qábiletin asırıwǵ'a hám máselelerin sheshiwge jaqsı nátiyje beredi.

Besinshiden, izertlewshilik qábiletin qalıplestiriw arqalı oqıwshılarda tálim processindegi izertlewler menen ózbetinshe dóretiwshilik etiw kónlikpesi payda etiledi. Hár bir oqıwshınıń qábileti tiykarında, óz qálewine kóre belgili bir temada izertlewler aparıwı nátiyjesinde onıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıwdıń sha'ra'yatı jaratıladı.

Altınshıdan, sabaqlıq penen ózbetinshe islew kónlikpesin payda etiw arqalı oqıwshı óz tájiriybelerine tayang'an halda materiallardı úyrenedi hám olarg'a óz mu'na'sebetin ańlatadı.

Sabaqlıq penen ózbetinshe islew arqalı oqıwshılarda sabaq processlerine aldınan tayarlanıw ushın múmkinshilik beriledi. Sabaqlıqtag'ı ámeldegi materiallardı ózlestiriwleri menen olarda ámeldegi mag'lıwmatlarg'a salıstırǵ'anda ózbetinshe túrde pikir xabar beriw kónlikpesi payda etiledi.

Jetinshiden, ata-analar menen birgeliktegi iskerlik oqıwshılardıń ózbetinshe xızmetlerin alıp barıwları ushın shárt-sha'ra'yat jaratıwdıń tiykarg'ı faktorı bolıp xızmet etedi. Oqıwshı xarakterindegi, qábiletindegi ámeldegi jag'daylardan nátiyjeli paydalanıw jolların ata-ana menen jumis alıp bariw óziniń unamlı nátiyjesin beredi. Oqıwshınıń hár bir bergen pikirın rawajlantırıw procesiniń salmaqlı dáwiri shańaraqta keshedi.

Oqıwshınıń pikirlew iskerligi sociallıq ayrıqshalıqqa iye, sebebi onıń tariyxıy rawajlanıw processinde barinen burın awqatlanıw ushın azıq izlew, keyinirek miynet quralın sog'ıw hám olardan óz ornıda paydalanıw waqtıda shaxslarara pikir almaslaw, tájiriyebege mútajligi payda bolǵ'an. Oqıwshılardıń óz-ara baylanısqa kirisiwi, qarim-qatnas jasaw, mu'na'sebet ornatıwı waqtında pikir xabar beriw, sóylesiw uqibi júzege kela baslag'an. Qarim-qatnastın' sharapatı menen pikirlew izbe-izigi, logikalıq, sistemalıq júzege kelgen, keleshek áwlat ushın ruwxıy miyraslar joli menende qaldırıw múmkinshiligi júzege kelgen. Insaniyat tárepinen toplang'an, sistemalastırılǵan tájiriybeler, bilimler, kónlikpe

hám ilimiy tájriybe jumislari alip barimag'anında edi, adamzattıń oylawı, pán, texnika hám mádeniyat salasında bunday úlken jetiskenliklerge erise almas edi.

Ózbetinshe oylaw óziniń na'tiyjeliligi, aktualıg'ı, universalıg'ı menen barkedmallıq tárepke oqıwshılardı jetekleydi, jámiyet hám tábiyat hádiyselerin tu'sinip jetiwde puqta negiz bag'ishlaydı.

Óziniń hám ózgelerdiń oy-pikirlerin, bul oy-pikirlerdiń shın yamasa shın emesligin tekserge biliwde de kórinetug'ın bolg'an oy-pikirlerge, talqılawlarg'a, mashqalalı jag'dayg'a baha bere alıwda aqlıdıń sınılg'ı za'ru'rli áhmiyetke iye boladı. Eger sınılg'ı aqlıg'a say, za'ru'rli belgilerge, mashqala mánisiniń du'ris ashılıwına arnawlı bir kriteriyag'a tıykarlanıp ámelge assa, onday sınılg'ı ob'ektiv sınılg'ı dep ataladı. Nabada aqlıdıń sınılg'ı sub'ektiv (jeke) qátelerge uluwma sub'ektivizmge ag'ip ketse, bunday halda sub'ektiv sınılg'ı dep ataladı. İnsan pikirlewindegi sınılg'ı aqlıg'a say, adalatlılıq penen ámelge assa, kórinetug'ın bolsa, ol jag'dayda shaxs ushın za'ru'rli intellektual, páziyet)payda boladı dep isenim menen aytiw múmkin.

Oylawdıń g'árezsizligi onıń o'nimdarligi menen tıg'ız baylanıslı tárizde keshedi. Eger insan tárepinen arnawlı bir waqıt ishinde belgili taraw ushın qımbatlı hám jańa pikirler, ideyalar, usınısnamalar júrgizilgen hámde teoriyalıq hám ámeliy wazıypalar hal etilgen bolsa, bunday insanniń oylawı ónimli dep ataladı. Waqıt aralıg'ında orınlang'an intellektual iskerlik kólemine de sapasına, aqlıg'a say ataq beriw – oylaw onimdarlig'in ólshew kriteriyası sıpatında xızmet etedi.

İnsan ápiwayı zatlar barısında pikir etkende da olardıń sırtqı belgileri menen shegaralanıp qalmaydı, bálki hádiyseler mánisin ashıwg'a umtıladı, ápiwayı turmıs haqıyqatınan ulıwma nızamlıq jaratılıwma háreket etedi. İnsanniń ózbetinshe pikirlewi ele ızlenbegen, tolıq paydalanılmag'an múmkinshiliklerge iye bolıp, olardı tolıq ashıw, pán hám texnika rawajlanıwın jedellestiriw maqsetinde xızmet etedi, sebebi hár qanday jańa ashılıw, jańalıq, rawajlanıw - insan aql zıyrekliktiń jemisi bolıp tabıladı, tap sol sebepten de pán hám texnika rawajlanıwı kóp tárepten onıń ózbetinshe pikirlewine baylanıslı.

Insan kamalı fizikalıq, a'dep-ikiramlılıq hám intellektual basqışlardan ibarat bolıp, bul orında ózbetinshe pikirlew jetekshi, ústin turatug'ın orın iyeleydi. Házirgi zaman adamları fizikalıq, a'dep-ikiramlılıq tárepten kámillik dárejesine jeńillik penen ersisedi, biraq intellektual kámalg'a jetiwge bolsa nerv sistemasınıń anıqlasuwı, intellektual zorıg'ıw, turaqlı erkinlik júris-turıslar úzliksiz belsendilik úlgileri ornın basqışpa-basqış ámelge asırıw múmkin. Kámil insan bolıp qalıplesiwdi iygilikli niyet etken watanımızdıń jas buwınları babalarımız tárepinen jaratılǵ'an ruwxıylıq hám qádiriyatlardı iyelew ushın hámde keleshek rawajlanıwın támiyinlew maqsetinde ózbetinshe oylawg'a, dóretiwshilik izertlewge puqta úyreniwleri kerek.

Ózbetinshe pikir rawajlang'anlıǵ'ınıń kriteriyaları tómendegishe:

1. Óziniń hám «o'zgelerdin'» pikirin sın bahalawda shaxstin' tájiriybesi, ózge shaxstin' pikirin túsiniw qábiliyeti, onıń pikirindegi logikanı túsiniw, sawbetlestiń pikirlerin óz pikirleri menen salıstıra alıw hám belgili juwmaqqa keliw.

2. Shaxstin' pikir mazmunı menen sırtqı hám ishki shártlesiwı. Pikirge «kor-korana» hám «aqılǵ'a muwapıq» isenim. Íseniwdiń bul eki sapalı kórsetkishleri, olardıń biriguwine baylanıslı túrde, hár bir pikir túrlerin skólkemlestiredi. Shaxstin' pikir mazmunına iseniw mug'darlıq ólshew pikirdiń du'rıslıǵ'ına iseniw dárejesin belgileydi. Shaxstin' pikirge iseniwi tómendegilerge baylanıslı:

- a) pikirdiń qalıs tiykarlang'anlıǵ'ı;
- b) pikirdiń logikalılıǵ'ı;
- v) abroylı adamlardıń pikrine eliklew;
- g) óz-ózin bahalaw dárejesi.

Pikirdiń rawajlanıw procesinde bul strukturalıq bólimler arasındag'ı óz-ara baylanıslılıqtıń ózgeriwın baqlaw múmkinshiligi ámelde.

3. Qarama-qarsılıqlardı «seze alıw». Jeke pikirge ıye bolıw procesi bilim mazmunında qarama-qarsılıqlardı ashıp bermesten, úyrenilip atırǵ'an waqıyalar, hádiyseler hám túsiniqler arasındag'ı hár qıylı mu'na'sebetlerdi anıqlamastan

ámelge asırıw múmkin emes ekenin aytıw kerek. Dialektika hám logikalıq qarama-qarsılıqlar pa'rıq etedi. Dialektika qarama-qarsılıqlardan ayrıqsha túrde, logikalıq qarama-qarsılıqlar ornatılǵ'an logikalıq akisiomalar hám duris juwmaqlardıń buziliwi nátiyjesinde payda boladı.

4. Oylawda teoriyalıq hám ámeliy ulıwmalastırıwdıń qatnası. Oylaw g'árezsizliktiń joqarıda belgilengen úsh kórsetkishi ha'm faktlerdi hám wazıypa sharayatların analiz etiw tiykarında ulıwma juwmaq shıǵ'arıw tájriybesinde ko'rsetiletug'in (ámeliy juwmaq shıǵ'arıw) hám kerisinshe ulıwmadan az-kem pikirge ótiletug'in (teoriyalıq ulıwmalastırıw) da ko'rsetiletug'in shaxstin' analitikaliq-sintetikaliq qábilyeti menen baylanıslı.

Pikrimizshe, insan baylanıs procesinde ózbetinshe pikirge iye bolg'anda, tek g'ana ámeliy emes, teoriyalıq ulıwmalastırıwg'a da tayanadı. Sebebi, ol óz pikirlerin hám qarama-qarsi ta'rep pikirin talqılaw ushın insang'a ulıwma juwmaq zárúr. Oylawda ámeliy (empirikaliq) ulıwmalastırıwg'a kóre, teoriyalıq ulıwmalastırıwdıń ústinligi shaxsta oylaw g'árezsizligi joqarı dárejedeliginen derek beredi.

5. Dıqqatta payda bolatug'ın intellektual funktsiyalardıń iqtiyariy basqariliwi. Dıqqat oylawdıń bólek túrleri menen bólek qásiyetleri arqalı baylanısqan: dıqqattıń kóshiwi, kólemi, tańlawshan'lıq qásiyetleri.

6. Intellektual baslamashılıqtıń rawajlanıw dárejesi, shaxstin' oylaw iskerligi qásiyetleri.- bul shaxs ózbetinshe pikrlewiniń za'ru'rli qásiyetlerinen biri bolıp tabıladı. Bunda shaxs óz g'ayratına kóre, sırtqı tásirlerisiz, joraları, oqıtıwshıları menen qanday da mashqalanı talqılawdı qa'leydi, óz pikirin qorg'aw ushın óz juwapların tayarlaydı, óz pikirlerin tiykarlaw, tastıyıqlaw mútajligi payda boladı.

Pikrimizshe, joqarıda belgilengen kórsetkishler shaxs qásiyetleri sıpatında oylaw g'árezsizliginiń ulıwma dúzilisin xarakteristikalaydı.

Pikirdiń qalıplesiwi turmısta bolıp atırǵ'an waqıya hám hádiyselerdi bahalaw, pikirdiń mazmunına: «oylanbastan» iseniw ornına «aql menen» iseniwdi rawajlandırıwdıń imkaniyatın beredi. Pikirdiń rawajlanıwı biliw procesiniń za'ru'rli faktorı esaplanadı, pikirdiń payda bolıwı oqıwshıda tereńrek biliwge

mútajlikti payda etedi, bul bolsa óz gezeginde shaxstin' barlıq kúshlerin aktivlestiredi, motivlar, erik hám intellektual háreketlerdiń birligin támiyinleydi, yag'nıy shaxs óz-ózin biylewiniń úndewshi hám orınlawshi faktorları birligin támiyinleydi.

Sonday etip, biz joqarıda ayıp ótken ózbetinshe pikirlew kriteriyaların oqıwshılarda qalıplestiriw hárbir oqıtıwshınıń múqaddes minnetine aylaniwi maqsetke muwapıq.

Juwmaq ornıda sonı atap ótiw múmkin, shaxstin' ózbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandırıwdıń sociallıq-pedagogikalıq faktorları process sapasınıń asıwına xızmet etedi. Ámeldegi faktorlar menen ózbetinshe pikirlew ushın jónelis ju'zege keltiriledi hám nátiyjelilik asıp baradı.

2. 3. Oqıwshılardıń ózbetinshe pikrlewin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq-psixologiyalıq bag'darlardı

Hárbir sabaqtın' nátiyjesi ayırıqsha bolıp, biri ekinshisin tákirarlamaydı. Bunda oqıwshılar tárepinen sabaq mazmunınıń tolıq ózlestiriliwi olarg'a turmıslıq mısallar tiykarında ámeliyat penen ajıralmas baylanıstırıp berilgen mag'lıwmatlar olardıń yadında uzaq waqıt qaladı. Mısalı, oqıwshılar jasaytug'in qala yamasa rayon haqqında sabaqta sóz ketkende ol paydalı boladı, sebebi nátiyjede oqıwshılarda «jergilikli watan su'yiwshilik» sezimi tuwılıp, olarda átirapların qorshap turg'an zatlardı qádirlew sezimin oyatadı.

Bilimdi iyelew quramalı process bolıp, ol insannan bárinen burın fiziologik tárepten barkamallıqtı, yag'nıy tiykarg'ı sezim shólkemleriniń tolıq bolıwın hámde bilim alıw ushın tınımsız shınıg'ıw etiwın talap etedi.

Dúnyanıń kórki insan bolıp tabıladı. İnsan óz gozzallıg'ı hám quramalılıg'ı menen jer maydanıdag'ı barlıq maqluqlardan artıg'ıraq bolıp tabıladı. İnsan oylawı jardeminde ılım iyeleydi. Ílim sebepli dúnyanı bileği jáne onı basqaradı. Haywanlar tábiyatqa maslasıp jasay beredi. İnsan bolsa tábiyattı ózine maslastıradı, ózgartiredi.

Tábiyattıń ózgeriwinde qural bolatug'in ilimiy dúnyag'a kózqarastı qalıplestiriwde gen (a'wla't) nin' da júdá áhmiyeti úlken. Aldıng'ı evropalaştırılğ'an tálim hám tárbiya usılımızda etilgen qátelerden eń úlkeni, bizińshe, genge itibar bermew bolıp, biz tálim alıwshınıń qábiletine, onıń genine itibar berip otırmay, eger jetkilikli bilimdi bersek ku'tilgen shaxs formalana beredi, dep oylawımız edi.

Ózbetinshe pikrlewdi qalıplestiriwde kórkem ádebiyattı, xalıq awızsha a'debiyati, ertekler, gúrrińlerdin' áhmiyeti kútá úlken bolıp tabıladı. Mısalı, «Ha'dis» lerde, «Qa'lila hám Dimna», «Qabusnama», «Mıń bir tu'n» sıyaqlı eń jaqsı g'áziyne dóretpeler sezim hám logikalıq biliwge tiyisli maqallar, ertekler, gúrrińler, kóp bolıp, bul ruwxıy jawharlar jaslardı ilimiy dúnyag'a kóz qarası (ózbetinshe pikrlewi) n qalıplestiriwde za'ru'rli orın tutadı.

Abdulla Avloniydin' pikirinshe salamat pikir, jaqsı xulq hám ılım-bilimdi iyelew ushın dene tárbiya etiw zárúr. «Denenin' salamat hám quwatli boliwi insang'a eń kerekli na'rse esaplanadi. Sebebi oqıw, oqıtıw, úyreniw hám úyretiw ushın insang'a kúshli, salamat gewde kerek bolıp tabıladı. Saw deneye iye bolmag'an insanlar ámellerinde, jumıslarında kemshilikke jol qoyadi... Dene tárbiyasınıń pikir tárbiyasına da járdemi bar».

Biraq sonday dáwirler boldı, ol waqıtta oqıwshılardı oqıtıwda tiykarg'ı itibar olarda «bilimler»di qáıplestiriwge qaratıldı. Sol waqıtlarda «tiykarg'isi oqıwshılarda teren' hám puqta bilimlerdi payda etiw» degen sóz dizbegi tez-tez esletip turdı.

Keleside oqıwshılarg'a bilim beriw menen bir qatarda olarda ózbetinshe pikirlewdi tárbiyalaw zárúrligi anıq bolıp qaldı.

Jaslardıń pikirlew potencialın rawajlandırıwdıń arnawlı bir pedagogikalıq shárt-shárayatlardı talap etedi:

- da'slep ózbetinshe pikirleytug'ın turmıstı baqlaw, sezim etiw, aqıl etiw múmkinshiligine iye boliwi zárúr;
- ekinshiden, waqıya-qubılıslardıń mánisin ańlawı, olardı mazmunan analiz ete biliwi kerek;
- úshinshiden, turmıstı pútın jag'dayda, og'an baylanıslı shárt-shárayatlardan ajratpay ulıwmalastırıw, yag'nıy struktura tapqan arnawlı bir uyqaslıq sheńberinde baqlaw kerek;
- tórtinshiden, pikirlew quralı hámde obykti ózbetinshe pikirlewshinin' potencialına proporcional bolıwı zárúr. Ásirese pikir ba'sekisine bag'darlawshi ustaz ózin oqıwshınıń dárejesi - «qalpi»ne kirip keyin sáwbetke, pikriy ba'sekige shaqiriwi shárt.
- besinshiden, baylanıslılıqtı keń ko'lemnen izlew. Yag'nıy waqıya, zattı og'an baylanıslı mákan hám zamannan ayırmaw, bolmasa turmıstı waqıyalıqtı sheshiw hám og'an tán húkim shıg'arıw qıyın keshedi;
- altınshıdan, úyrenilip atırg'an máselege sezim-tınıshsızlanıwı qozg'awshi sharayat jaratıw. Bul pikirlewge xoshametti asıradı, pikriy talıg'ıwdan asıraydı.

Ózbetinshe pikrlew oylaw procesine tán joqarıdag'ı sıyaqlı qag'ıydalarg'a tiykarlansa da, biraq ol hárbir shaxsta ózgeshe baylanıslılıq jerinde qáliplesedi. Sondayaq, ózbetinshe pikirlew tezligi menen shaxstin' haqıyqattı tu'sinip jetiw, ańlaw pazıyletleriniń óz-ara baylanıslılıg'ın normalap bolmaydı.

Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti I. A. Karimov bul bag'darda «Erkin huqıqıy demokratiyalıq mámleketti dúziwdi iygilikli maqset etip alg'an ekenbiz, bul joqarı maqsetke erisiwde xalıqtın' huqıqıy tárepten bilimli bolıwı, jámiyettiń siyasiy aktivligi, demokratiyalıq printsplerdiń adamlar sanasına tereń sińip barıwı za'ru'r áhmiyetke iye boladı. Biziń nızamlarımız adamlar sanasında áne sol túsiniqlerdi rawajlandırıwǵa qaratılǵ'an. Usı mánisten alıp qarag'anda xalqımız huqıqıy oylawın kóteriw, onıń túpkilikli ózgerisler atqarıwshısı sıpatındag'ı aktivligin asırıw, iygilikli maqsetlerimizdi kewilden túsiniwge hám qollap-quwatlawǵa erisiw búgingi kúnniń aktual wazıypası bolıp tabıladı», dep aytıp ótken edi.

Barlıq iskerlik tarawılarda túpkilikli ózgerisler ámelge asırılıp atırǵ'an bir waqıtta insan huqıqları hám erkinliklerine ámel qılıw boyınsha jańa qádriyatlar hám kónlikpelerdi qáliplestiriw, sońında bolsa adam huqıqların húrmet-sıylasıqtı hám olarg'a ámel etiwdi uliwma xalıqaralıq dárejesinde rawajlandırıwǵa qaratılǵ'an huqıqıy mádeniyattı qa'liplestiriw og'ada za'ru'r bolıp tabıladı.

Insan huqıqları huqıqıy mádeniyat, huqıqıy bilim, huqıqıy ań túsiniqleri menen baylanıslı halda kórinetug'ın boladı. Adamlar sanasındag'ı eskishe psixologiyani ózgartirip, olarda jańasha huqıqıy sananı qa'liplestiriw, huqıqıy mádeniyattı kóteriw búgingi turmısımızdıń talabı bolıp tabıladı. Huqıqıy sananıń rawajlanıwı bolsa kóp tárepten ózbetinshe hám sın pikirlewdiń rawajlanıw dárejesine baylanıslı.

Ózbetinshe pikrlew shaxs oylawının' eń za'ru'r sapası bolıp, a'tira'ptı, sociallıq haqıyqatlıqtı biliw hámde túsiniwdiń tiykarg'ı quralı bolıp tabıladı.

Házirde ózbetinshe pikrlew ne ekenligi orta mekteptiń baslang'ısh klass oqıwshısına tartıp joqarı oqıw jurtınıń professorına shekem birdey túsiniqli bolıwı

kerek, sebebi dáwirdiń ózi hár bir adamnan ózbetinshe hám sın pikirley alıwdı talap etpekte.

Huqıqıy sananıń eń za'ru'r strukturalıq bólimlerinen biri nızamlardı, huqıqıy normalardı, qag'ıydalardı túsiniw bolıp tabıladı. İnsan hár qıylı nızamshılıq aktlerdi, informaciyalardı túsiniw ózlestirip alıwı kerek. Túsiniw- quramalı pikirlew procesi bolıp, ol informaciyanı belgili dárejede qayta islewdi talap etken jag'dayda ele sın pikirlew emes. Este qaldırıw hám túsiniw sın pikirlewdiń zárúr shárti bolıp tabıladı. Basqalardıń tayın pikirlerin túsiniw hám este qaldırıwdı ózbetinshe hám sın pikirlew dep esaplawg'a bolmaydı. Ózbetinshe hám sın pikirlew bolsa túsiniwlik bolg'an ideyalardı tekseriw, bahalaw, rawajlandırıw hám qollanıw processinde payda boladı. Sın oylaw mudamı ózbetinshe bolıp tabıladı. Hár bir adam ózi ushın pikirleydi, hesh qashan biz ushın kimdir qandayda bir másele maydanıdan pikir bildirip sın baha bere almaydı. Sol sebepli da sın oylaw individual tábiyatqa iye boladı. Payda bolg'an pikirler júdá orginal, ayırıqsha bolmawı múmkin, biraq ol ba'ribir bizdiki bolıp qaladı. Jámiyetimizde ámelge asırılıp atırg'an huqıqıy túpkilikli ózgerislerge salıstırg'anda da hár bir kisiniń ózine muwapıq ózbetinshe pikirleri bolıwı maqsetke muwapıq.

Huqıqıy bilimler hám informaciylar huqıqıy oylawdıń sońg'ı jemisi emes, bálki baslang'ısh noqatı bolıp tabıladı. Insandag'ı ámeldegi bilimler sın pikirlew ushın motivator (úndewshi kúsh, sebep) wazıypasın o'teydi. Qandayda bir jańa, quramalı pikirdiń tuwılıwı ushın neden-qansha tekstler, faktlar hám ideyalardı islep shıg'ıwg'a tuwrı keledi. Huqıqıy sananı rawajlandırıwdı mektepke shekem tálim mákemelerinen baslaw eń nátiyjeli hám o'nimli processke aylanadı.

Huqıqıy oylaw huqıqıy sananıń strukturalıq bólegi sıpatında sociallıq tábiyatqa iye. Shaxstin' huqıqıy oy-órisleri basqa adamlar menen mu'nasebet processinde tekseriledi hám dodalanadı. Oqıw, ba'seki, oy-pikir júrgiziw, qarsılıq kórsetiw, óz-ara pikir almasıw arqalı óz huqıqıy bilimlerimizdi anıqlastirip alamız hám ámeliyatqa qollanıwımız múmkin. Ózbetinshe ózlestirip alıng'an huqıqıy informaciylar bolsa yadta bekkem saqlanıp qaladı. Sonday etip, huqıqıy sananı

rawajlandırıw ushın, bárinen burın, adamlarda huqıqıy bilimlerge, normalarga hám nızamlarg'a salıstırǵ'anda ózbetinshe pikirlew hám munasebetti tárbiyalaw zárúr.

Oylawdıń ósiwi júdá quramalı process bolıp, ol uzaq waqıt dawam etedi. Adamda oylaw óz turmısında ushiraytug'ın qarama-qarsılıqlardı sheshiwde rawajlanıp baradı. Shaxstin' jańa mútajlikleri (bul mútajliklerdiń tuwılıwı óz gezeginde turmıs hám iskerlik, sociallıq ortalıq talaplarına hám basqa sebeplerge baylanıslı) menen olardı qandırıw múmkinshilikleri ortasında dus keliwshi qarama-qarsılıqlar adam turmısı hámde iskerliginiń tiykarg'ı qarama-qarsılıqlarınan esaplanadı.

Oqıwshılıq dáwirinde adam oylawında talay za'ru'r ózgerisler júz beredi. Kishi mektep jasında bala hár qıylı máselelerdi sheshiwde zatlardıń ózi menen ámeliy jumıs orınlawg'a yamasa qıyallarına súyenip qalmay, bálki túsinikler menen jumıs kóriwge úyrenip alg'an boladı. Sog'an qaramay kishi jastag'i oqıwshınıń pikirlewı, tiykarınan, konkret-obrazlı oylaw formasında boladı. Tómen klass oqıwshılarınıń tımsal, ertek, naqıl-maqallar mánisin hámme waqıt ta tuwrı tu'sinbewinin' sebebi sonda bolıp tabıladı: olar abstrakt túsiniklerdi da kóbinese janlı, konkret obrazlar formasında oyda sa'wlelendiredi. Mısalı, «Jalg'ız attın' shan'i shiqpas, shan'i shiqsada dan'qi shiqpas » degen naqıldıń mánisin qanday túsiniw kerek? »- dep berilgen sorawg'a birinshi klass oqıwshısı: «Bir attın' shańı az boladı, sol sebepli kórinbeydi, kóp attiki kóp boladı», - dep juwap beredi.

Grammatika, matematika hám basqa pánlerdi oqıtıwda kóbirek abstrakt materiallar haqqında gáp baradı. Sonlıqtan, bul pánlerdi úyreniw esbinan oqıwshılarda abstrakt oylaw ásirese intensiv túrde rawajlanadı. Ásirese orta hám joqarı klaslarda oqıwshılardıń júdá kóp, hár qıylı faktlerdi, waqıya hám hádiyselerdi úyreniwine, olardı kóbinese ózbetinshe túrde analiz etiwleri, salıstırıwlari, ulıwmalastırıwına tuwrı keledi, sol mu'nasebet penen oqıwshılarda ózbetinshe, teren' oylaw, óz pikirine sın mu'na'sebette bolıw sıyaqlı sapalar rawajlanadı. Geometriya, fizika, tariyx hám basqa sabaqlarda hár qıylı qag'ıyda hám nızamlardı dáliller menen tiykarlaw hám tastıyıqlaw úzliksiz túrde talap etiledi, bul bolsa oqıwshılarda óz pikirlerin tastıyıqlay alıw qábiletin asiradi.

Hár qıylı jas dáwirlerinde adam psixalogiyasınin', atap aytqanda, oylawdıń rawajlanıwı qatań hám ózgermeytug'ın shegarag'a iye emes. Oylawdıń rawajlanıwı - ol jag'dayda turaqlı ózgerislerdiń, mug'dar hám sapası tárepinen bir-birine qarsı ózgerislerdiń júz beriw procesi bolıp tabıladı. Biraq sog'an qaramay, túrli jas gruppasına tiyisli balalar, atap aytqanda, óspirim hám joqarı klass oqıwshıları oylawdıń geypara tipik qásiyetleri haqqında sóylewi múmkin.

Óspirimlerdeń oylawı kishi jastag'i oqıwshılardıń oylawına qarag'anda, ulıwmalastırıwlarǵa baylıǵı hám abstraktlasqan bolıwı menen parıq etedi. Óspirim ózin analiz etiw, ózin basqalar menen salıstırıwǵa kóbirek itibar berip, bunıń menen pútkil bolmısdı tap jańasha ulıwmalastırǵanday boladı. Bunda óspirim tereńirek analiz hám sintez etiwge, eń za'ru'rli belgilerdi (kózge ayqın taslanıp turatug'ın belgilerdi emes) ajıratıp alıwǵa tiykarlang'an halda jumıs kóredi. Klastan klasqa ótiw, yag'nıy bilim sheńberi keńeyip hám tereńlesip barıwı menen, óspirimniń ulıwmalasqanları da izbe-iz túrde keńeyip baradı. Eń keń ulıwmalasqanlar múmkinshilik jaratıwshı simvolikani iyelew (haripli belgi, formulalardı, karta hám basqalardı bilip alıw) hám olardan ámelde paydalanıw oylawdıń rawajlanıwda keskin sapa ózgerislerin júzege keltiredi. Óspirimlerde óz pikirlerin tastıyıqlawǵa uriniwi, dáliller keltirilgen halda bayanlaw qábileti de sezilerli dárejede rawajlang'an boladı.

Joqarı klass oqıwshılarınıń oylawlarında teoriyalıq tárepten bilip alıwǵa umtılıw, ulıwma nızamlıqlardı ózlestiriwge uqıplıq sezilip turadı, bul bolsa geyde joqarı klass oqıwshısınıń konkret faktler tiykarında bilimler iyelewine kesent jetkiziwi múmkin. Joqarı klass oqıwshısında óz pikirlerin induktiv hám deduktiv juwmaq shıǵ'arıw usıllarınan keń paydalang'an halda tastıyıqlay alıw hám bayanlaw qábileti jáne de sezilerli dárejede o'sedi. Júzeki qarag'anda, shıraylı hám ózbetinshe talqılaw júrgiziwge umtılıw geypara jag'dayda adamdı tartısta óziniń, hátte, qáte pikirlerinen da qaytpawǵa alıp keledi.

Oqıwshılardıń oylawı óz jag'dayında rawajlanmaydı, bálki oqıtıwshınıń sol maqsette úzliksiz jumıs aparıwı nátiyjesinde o'sedi. Oylawdıń ósiriwi ushın, bárinen burın, oqıwshılardı aktiv oylawǵa óz-ózinen májbúr etiwshi shárt-

shárayatlardı payda etiw kerek. Bas mıy qabıg'i turaqli bolg'an kúshli qozg'alıw oshaqları (doninantalar) júzege kelgen bólimlerde waqıtsha nerv baylanısıwları tabısı payda etiledi. Bul bolsa, ádette oqıwshılarda bilimlerge háwes, múta'jlik tuwılǵ'anında boladı.

Oqıw materialın úyreniwde onıń qansheli qımbatlı ekenligin oqıwshılarg'a kórsetiw olarda ilimiy bilimlerge salıstırǵanda qızıǵ'ıwshılıq hámde mútajlik oyatıwda úlken áhmiyetke iye esaplanadı. Materialdı bayanlaw waqtında aq, ol jag'dayda uyreniletug'ın nizamlıqlardı ámelde qayta nátiyjeni ámelde qollanıw etiliwin kórsetiw, usı materialdı ug'ip alıw turmısıq za'ru'rli áhmiyetke iye ekenligine oqıwshılardı isendiriw zárúr. Bolmasa, shınıǵ'ıw oqıwshılar ushın zerigerli ótedi, bilimler bolsa, tekserilganda, atina g'ana ózlestirilgen bolıp shıǵ'adı.

Materialdı awızsha túsindiriw arqalı oqıwshılarda isenim payda etilgeninen keyin sonday jag'day jaratıw kerek, bunda oqıwshılar másele sheshiw jáne onı úyrenip shıǵ'ılǵ'an ilimiy nizamlıqlar noqatı názerinde túsiniwge óz-ózinen májbúr bolıp qalsın. Bir túrdegi másele sheshiwdi oqıwshı hátte kóp ret shınıǵ'ıw qılsa da, onıń bilimleri tar bolıp qalaberedi, ol oylawdin' tar sheńberinen tısqarıǵ'a shıǵ'a almaydı, yag'nıy bir qalıpte pikir júritetug'ın bolıp qaladı. Oqıwshılardıń hár tárepleme, keń, jıldam oylawlarına múmkinshilik jaratıw ushın máseleler tipik hám, usınıń menen birge, ha'r tu'rli bolıwı kerek.

Oylawdı ósiriwde oqıwshılarg'a ózbetinshe súwrette konstruktsiya sog'ıw, qandayda bir jańa zat tayarlaw maydanınan tapsırma beriw úlken áhmiyetke iye esaplanadı. Bunda oqıwshılar pikirin jumıs operatsiyaların jetilistiriwge, mexanizmlerdı maslastırıwǵ'a jollaw kerek.

Oqıw ustaxanasi yamasa kárxana islegen waqıtta oqıwshıǵ'a qandayda bir texnologiyalıq protsesti baqlaw hám keyininen óziniń sol haqqındag'ı ulıwma oy-órislerin, juwmaqların sóylep beriwdi talap etiw de oylawdı ósiriw wazıypaları kiredi. Mısalı, oqıwshıǵ'a óz dostinin' jumısın dıqqat penen gúzetip, keyin onı analiz etiw, sonlıqtan, tabıs hámde qanaatlandırarsız táreplerin kórsetiw hám bahalaw maydanıdan wazıypa júklew paydalı bolıp tabıladı. Tájriybeli oqıtıwshılar

basqa sabaqlarda sog'an uqsas jumıs júrgizedi, bunda olar oqıwshıg'a óz dostinin' juwabın analiz etip, onı bahalaw wazıypasın tapsıradı.

Oqıwshılardan ana tili hám ádebiyatı sabaqlarında qandayda bir kartına boyınsha gúrriń dúziwdi, geografiyanı úyreniw mu'na'sábeti menen tábiyat hádiyselerine salıstırıwıy xarakteristika beriwdi, biologiya sabaqlarında ósimlik hámde haywanlar rawajlanıwında júz beretug'ın ózgerislerdi sanap kórsetiwdi talap etiw, hár qıylı pánler boyınsha dóretpe hámde lekciyalar jazdiriw da qızıqlı dóretiwshilik tapsırmalar bolıp esaplanadı. Dóretpe hám lekciyalar jazıw ushın oqıwshılardıń ba'rinen burın tema tańlawlarına tuwrı keledi, bul jumıs bolsa oqıwshılardan materyallardı analiz etiw hám ulıwmalastırıwdı, ózbetinshe juwmaqlar shıg'arıwdı talap etedi.

Soraw hám máseleler dúziw, mısallar oylap tabıw hám tańlaw sıyaqlı jumıslardı oqıwshılardıń ózine júklew hámde olarda oylawdı rawajlandırıw da úlken áhmiyetke iye esaplanadı. Barlıq sabaqlarda ha'r túrli máseleler sheshiwde oqıwshılardı ba'rinen burın máseleni múmkinshiligi barınsha pikir ju'ritip sheshiwge ádetlentiriw zárúr bolıp tabıladı.

Baqlaw hám eksperimentlerdin' kórsetiwinshe, oqıwshılarda dóretiwshilik pikirlewlerdi ósiriwde olar aldına analiz etiwdi, salıstırıwdı, tastıyıqlawdı hám túsintirip beriwdi, sebep-nátiyje baylanısıwlardı anıqlaw, juwmaq shıg'arıw hám ulıwmalastırıwlardı talap etiwshi sorawlar qoyıwdıń áhmiyeti úlken bolıp tabıladı. Ókinish penen aytamiz, oqıwshılardan materyaldı ápiwayı g'ana qayta aytıp beriwdi talap etiw jag'dayları da geyde ushrasadı. «A. Qahhordin' biografiyasın aytıp berin», «Metallurgiya sanaatı haqqında aytın», «Orta Aziyanıń ıqlımı haqqında sóylep berin» sıyaqlı sorawlar atap aytqanda kóbirek beriledi. Sol hám sog'an uqsas tárizde tapsırma hámde sorawlar beriliwi oqıwshılardıń pútkil aktivligin esitken hám o'qıgan zatlardı qurg'aqlay yadlaw hám júzeki eska tu'siriw jolına salıp qoyadı. Mine, bul kategoriyadag'ı soraw hám tapsırmalar beriwdiń sapalilig'i sheksiz: "Abdurauf Fitrat sanalı turmıs keshire baslag'an dáwir ne menen xarakterlenedi. Bilim alıwdıń hámme basqışında da oqıwshılardıń oylaw iskerligin aktivlestiretug'ın sorawlar berip turılıwı kerek.

Úyrenilgen materiallardı ulıwmalastırıw hám sistemag'a salıwdı talap etiwshi sorawlar oqıwshılar oylawın ósiriwde ásirese za'ru'rli rol oynaydı. «N. Ostrovskiy menen V. Mayakovskiy shig'armalarınin' qaysı tárepleri bir birine uqsaydı?» sıyaqlı soraw bug'an mısál bola aladı. Bunday sorawlarg'a álbette, tayın juwaplar tabalmaysız. Bul sorawlar oyıwdı, analiz etiwdi, túrli mag'lıwmatlarg'a tiykarlang'an materiallardı salıstırıwdı, ondag'ı ulıwma, za'ru'r táreplerdi anıqlaw hám za'ru'r bolmag'anların ajratıwdı talap etedi hám usınıń menen birge, juwmaq shıg'arıw, ulıwmalastırıw konkret mag'lıwmatlar menen tastıyıqlawdı talap etedi. Bulardıń hámmesi oqıwshılardı aktiv pikrlewge shaqıradı.

Ustalıq penen soraw beriw arqalı oqıwshılardı tek óz oy-pikirlerine g'ana aytıp qoymastan, bálki pikirlerdiń bag'darın analiz etiwge de májbúr etetug'ın oqıtıwshılar oqıwshılardıń oylawın tárbiyalawda jaqsı nátiyjelerge erisedi. Bunday oqıtıwshılardıń sabaqta sorawlardı talqılawı kóbinese qızg'ın tartısqa aylanıp ketedi jáne bul bolsa oqıwshılardıń aktiv oylawlarına alıp keledi hám úyrenilip atırğ'an pánge salıstırğ'anda kúshli qızıg'ıwshılıq oyatadı.

Oqıwshılar jas psixologiyasınin' ayırıqsha qásiyetlerin inabatqa alg'an halda úlketanıw tapsırmaların izbe-iz túrde quramalılastırıp barıw, shınıg'ıwlarıń aymaqlıq, toparlıq hám de jalg'ız tártiptegi formaların sanalı tárizde muwapıqlastırıw bul tarawdag'ı tiykarg'ı jónelislerden biri esaplanadı.

Psixologlardıń pikirinshe , tımsallar hám túsinikler óz-ara almasıp, bir-birin toltırıp baradı. Haqıyqatında tımsallar arqalı pikirlew oqıwshılarda dıqqat, eslew, pikrlew, sóylew, sezimdi qálegenshe basqarıw sıyaqlı processlerin, ishki júristurıslardı qáliplestiriw, olardıń miyde kerisin jaratılıwna múmkinshilik tuwdıradı.

Pikir tuwılıwınıń dáslepki basqışı, birinshi tekshesi insan sanasında qáliplestetug'ın oyda sawlelendiriw bolıp tabıladı.

Oyda sawlelendiriw- bul materiallıq álemde hám sol jag'dayda júz berip atırğ'an hádiyse proceslerdi insan sezim ag'zalarınin' seziw hám baqlaw áqibeti bolıp esaplanıw- bul sawlelengen forma bolıp tabıladı.

Sonday eken, arnawlı bir zat hám hádiyseler haqqında anıq oyda sa'wlelendiriw tınıq pikir payda bolıwınıń za'ru'r faktori, kepilligi boladı. Oyda

sa'wlelendiriwimiz payda bolmasa da, biraq ol zat, hádiyseler bar ekenligin (sebeplardar baylanısıwların) tolıq ańlatpaydı. Ol adamlar sanasında ulıwmalasıp, abstraktlasqan haldag'ı túsinik strukturasına tiykar boladı. Sonday eken, túsinik-materiallıq bolmıstag'ı zat, hádiyselerdiń za'ru'r belgi yamasa qásiyetlerin sóz jardeminde kórsetilgen oylaw kompleksi bolıp tabıladı. Oyda sawlelendiriw, túsinikler sawlelendirgen, oyda sa'wlelendiriwdiń logikalıq oylaw islewinen ótip sóz (sóz dizbegi) formasına kirgen.

Óspirimlik jasında aktiv, ózbetinshe, dóretiwshilikti biliwge mıtajlik payda boladı. Onıń g'ayratı hám ha'reketlerin xoshametleytug'ın hár qıylı iskerlik formaları usı teoriyalıq qag'ıydalardı ámelge asırıw imkaniyatın beredi.

Shınıg'ıwıwıwlar (qızıg'ıwshılıqlarsız) óspirimlik jası oynıwıwlar balalıqqa uqsaydı. Bul dáwirde óspirim kewline jaqqan shınıg'ıwıwıw ózi tańlaydı, usınıń menen ózbetinshe biliwge bolg'an zárúriyatın qandiradi. Biliw iskerligin rawajlandırıwıwıw, shınıg'ıwıwıwlar tańlawda sabaqlardag'ı standart bolmag'an usıllar, aymaq tımsalın jaratılıwına jóneltirilgen úy wazıypaları da járdem beredi. Mısalı, oqıwshı kitap boyınsha emes, bálki, tábiyat obyektin óz baqlawlarınan shıg'arg'an juwmaqları yamasa ótken zamang'a tiyisli jergilikli ańızlar tiykarında arnawlı bir xabardı úlken qızıg'ıwshılıq penen tayarlaydı. Oqıwshılar súwret sabag'i, fotografiya maketlerin tayarlaw menen da óz qábiletlerin kórsetedi.

Pikrlewdiń hár bir túrinde mu'skiller jumısqa túsedı. Logikalıq, analitikalıq, metamorfiyalıq, sın, verbal, vizual (kórip pikrlew) bul jag'daylardıń hárbirinde biz tek bir pikrlew bulshıq et mu'skilinen paydalanamız. Bul bizge ishki dúnyamızı hárketke keltiriwge múmkinshilik beredi. Hár qıylı kúndelik mashqalalardı sheshiw mıtajligi pikirlewdiń «maslasıwshılıg'in» talap etedi. Oqıwshı da sın pikirlewde bekkem hám kemsalıyqa logikanı jumısqa salıp "ter" to'kse de miyden "hámmezin" shıg'arıp taslap bosaydı hám jańa jónelislerdi izertelwge ótedi. Oqıwshı qattı shug'illanıp, maqset tárepke áste hárketleniwi múmkin, biraq juwmaqlawshı nátiyjeler menen azg'antay "oyın" jardeminde, mashqalanıń názik sheshimine da'rriw keledi.

Ayaq qoldıń tatıw islewin támiyinlew ushın denenin' hár qıylı bulshıq etleri birge háreketlenedi. Sol sıyaqlı aqıl bulshıq etlerin da muwapıqlastırıw kerek, sonda oqıwshınıń pikrlewı anıq hám maqsetli boladı. Aqıl o'tkirlew tayınlıq dárejesiniń 4 tiykarg'ı xarakteristikası bar ekenin atap ótiw kerek:

1. Aqıldiń qu'dreti.
2. Aqıldiń maslasıwshan'lig'i.
3. Aqıldiń sabırlılıg'ı, shıdamlılıg'ı.
4. Aqıldiń proporcionallıg'ı.

Insan qandayda bir tapsırmanı islep atirg'anında mudamı odan itibar talap etilgeni ushın ol aqıl qu'dretine súyenedi. Nag'ız ózi sapanı siz qandayda bir quramalı matematikalıq mäseleni sheshiwde, chek dáptershen'izde esaptı tuwrılawda, qandayda bir denegе dıqqatın'ızdı jıynag'anda yamasa hesh nársege shalg'ımay qandayda bir ideyanı oylaganda qollanasız. Aqıl kúshi - bul zárúr jag'daylarda dıqqattı kerekliginshe jıynaw qábilyeti bolıp tabıladı.

Eger qandayda bir jańalıq jaratıw, og'an dóretiwshilik jantasıw kerek bolsa, oqıwshınıń oylaytuǵın mu'skilleri jumsaq hám iykemlesıwshı bolıwı kerek. Aqıldin' maslasıwshan'lıg'ı - bul bir pikir bag'darıdan basqasına ótiw qábileti. Bul mısalı oyın: oqıwshı hár qıylı variantlardan keshedi, túrli apparatlar jaratadı, ámeldegi jag'daydı hár qıylı tárepten turıp oyda sa'wlelendiriwge háreket etedi. Oqıtıwshı oqıwshınıń ózbetinshe pikrlew potencialın rawajlandırıwı ushın tazadan jańa pedagogikalıq múmkinshiliklerdi jańalıq ashıwı, ideyalardı adastırmawdı, ámeldegi kontseptsiyalardı ózlestiriwi kerek. Aqıldiń maslasıwshan'lıg'ı oqıwshınıń dóretiwshiligi, intellektual operatsiyalardı orınlawın ámelge asırıwdan ibarat esaplanadı.

Eger oqıwshı óz ideyaların ámelde qollanbaqshı bolsa, og'an aqıldin' shıdamlılıg'ı kerek boladı. Aqıldiń shıdamlılıg'ı degende uzaq waqıt joqarı aktivlikti shalg'ımaıstan, mártlikti jog'altpastan saqlap turıw túsiniledi. Bul pikirlewdi rawajlanıwdıń arnawlı bir jolina turaqlılıq penen ótiw qábileti bolıp tabıladı. Eger bug'an suliwliq hám sezim birlestirilse, oqıwshı óz aqlın jıynawı

kerek boladı, yag'nıy pikirlew procesleri túrlerin zamanagóylestiriw, muwapıqlastırıw hám háreketlendiriw kerek.

Aqıldıń proporcionallıg'ı - bul pikirlerge ısıw beriw texnikası menen sheberlik penen shug'ıllanıw, bir waqtınıń ózinde bir qansha túsiniklerdi ózlestire alıw, hár qanday sharayatlarda teń salmaqlılıqtı saqlay biliw, jańa bilimlerdi iyelew ushın oqıw hám joqarı ideyalar ushın gúresiwge tayın bolıw.

Tap 4 sipat kúsh-qu'diret, maslasıwshan'lıq, shıdamlılıq hám sáykeslik oqıwshı aqlinin' qaysı dárejede ózbetinshe pikirlew iskerligine tayınlıg'ın belgileydi. Oqıwshı tek mu'skiller shınıg'ıwı hám eljirewdi úzliksiz almastırıp turıwı, potencial hám intellektual atletizm menen shug'ıllanıwı, tek “mıy toqımaların isletiwı” menen uzaq múddet ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıp barıwı múmkin.

Oqıwshılar qanday etip óz potencialın jog'altadı? degen sorawg'a tómende juwap izlewge háreket etemiz. Nege bir oqıwshınıń aqlı ótkir, jaqtı, dóretiwshilik ideyalarg'a tolıq, basqası bolsa berilgen oqıw materialın zorg'a ózlestiredi. Bug'an eki sebep bar: Pedagogikalıq parqlar hám genetikalıq (fiziologikalıq) parqlar. Oqıwshı qolın shınıqtırıw ushın sport zalına barıwı shárt emes. Ol qol mu'skillerin klasta da maqul túsetug'ın háreketlendiriw arqalı shınıqtıra aladı. Áyne waqıtta matematikanı úyreniw ushın ámeliy shınıg'ıwlardı tek mektepte orınlaw shárt emes onı hawlini sipirip turıp ta, jolda ketip baratırıp ta nomerler menen úzliksiz islep ózlestiriwi múmkin. Bul proceste “matematikalıq mu'skiller” úzliksiz shınıqtırıladi. Eger jag'day oqıwshınıń úzliksiz intellektual zorıg'ıwın talap etpese, oqıwshıda teń salmaqlılıqtı saqlawshı tiykar ámeldegi emes. Biraq, kúndelik turmısta, tálim procesinde oqıwshınıń aldına arnawlı bir tárzde wazıypalar qóyılabeledi, olar oqıwshıdan operativ qararlar qabıllawdı talap etedi. Bul bolsa aql bulshıq etleriniń operativ hám kúshli bolıwın támiynleydi. Bul ideya “Qollanbasan' jog'altasan” degen naqılда óz ańlatpasın tapqan.

Oqıwshı óz - ózine “Qaysı pikirlew bulshıq etlerin kúndelik júklemede qatnaspay atır?” degen soraw qoyıwı hám og'an juwap izlewı kerek.

Ádet - bul neni bolıp tabıladı oylamastan etiw usılı. Bul oqıwshıg'a unayma, yaqpa onı orınlaw kerek. Bug'an azanda tıs juwıw ádetin mısál etip keltiriw múmkin. Negizi sonday bolıwı kerek! Oyda sawlelendirin', ápiwayı tıs juwıwdı hárkúni jańadan úyreniw kerek bolsa, oqıwshınıń qansha waqıtı sol máselege sarplang'an bolar edi.

Oqıwshınıń pútkil iskerligi onıń gúzetiwleri, dıqqattı tartatug'in, qansheli jaqsı oqısa, ózin tınıshsız qılıp atırg'an mashqalalardı sheshse, nedendir kewilli bolsa, kún boyı ne haqqında oylasa ol yamasa bul dárejede onıń háreketlerinde óz ańlatpasın tabadı.

Miydiń joqarı jumıs iskerligine erisiwdiń gılti - belgili bir paydalı ádetler jıyındısın ıyelewden ibarat esaplanadı. Bul oqıwshı óz aldına qoyg'an maqsetke jetiwine járdem beredi. Intalı oqıwshı óz iskerligin erkin qadag'alaw etedi. Onı dúnya dúzilisi, nege bunday, basqasha emaslıgı qızıqtıradı. Onıń qızıg'ıwshılıq sheńberi ken'eyedi. Ol tag'ı jaqsı oylap, túsiniw etilgen háreketler járdeminde óz ádetlerin ózgertiw, ózinde paydalı kónlikpelerdi qalıplestiriwdi biledi. Mısalı, ózin kemirek qiyal su'riwge májbúrlew hám qiyaliy saraylar qurıwdı kemeytiw, salmaqlı qararlar qabıllaw yamasa kóbirek táwekel etiw. Bul paydalı ádetler bir pu'tin tárzde aqıldıń proporcionalıg'ı ózgerislerine anıq juwap beriw imkaniyatın beredi hám aqiri eń tiykarg'ı ádet - unamlı ádetlerge úyreniwdi qa'liplestiredi.

Oqıwshı ásirese joqarı klass oqıwshıları óz - ózinen sorap turıwı kerek: "Meniń tolıq pikirlewime qaysı ádetler tosqinlıq etedi?"

Oqıwshılar ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıw ushın tómendegi shınıg'ıwlar usınıs etiledi:

- Imtixang'a tayarlanıw;
- teleintervyuda qatnasıw;
- saxnada qandayda bir obrazdı súwretlew yamasa muzika ásbabın shertiw;
- quramalı tekst mazmunın túsindiriw;
- qosıg'in tolıq yadtan aytıw;
- dáslepki ustazların atpa-at kórsetiw;
- 2, 4, 8, 16,... ılajı bolg'anınsha qatardı uzaq dawam ettiriw;

- jańa tildi úyreniw;
- kompyuterde programma dúziw;
- anıq peyzajdi súwretlew;
- sáwbetlestiń mu'na'sebetin ózgertire alıw;
- sheksizlik haqqında pikirlew;
- “hújjetli drama” dóretiwshilik etiw;
- bir ay burın bolıp ótken sabaq mazmunın eslew;
- mudami ózin basqara alıw;
- rawajlandirilg'an globustı proektlashtirish;
- turar jaydı qayta úskenelew;
- ózinnen kishi balag'a aspanin' ashıq kók reńliligin túsindiriw;
- haqıyqattı izlew.

Ózbetinshe pikirlewdi rawajlandırıwǵa qanday erisiw múmkin?

Onıń ushın oqıwshı úzliksiz tárizde intellektual shınıǵ'ıwları orınlawı kerek. Intellektual shınıǵ'ıw da, tap denc shınıǵ'ıwı sıyaqlı ózinde háreketti sáwlelengenlestiredi. Dene ushın juwırıw, júziw, jeńil shınıǵ'ıw, basketbol oynaw, salmaqlı atletika - bulardıń barlıǵ'ı bulshıq etlerdi kemeytiw hám sozılıwǵa májbúr etedi.

Intellektual rawajlanıw ushın háreket-bul pikirler ushıwı usınıstan juwmaqqa, mashqaladan sheshimge, sorawdan juwapqa, aqıldıń bir jag'dayınan basqa jag'dayǵa ótiwinde ózbetinshe pikirlew iskerligi jedellesedi. Hár sapar oqıwshı aktiv pikirley baslag'anında, yag'nıy, potencial resurslarınan paydalang'anda sanalı hám maqsetli háreket etkende sol zamatta aqıl bulshıq etlerin jumısqa saladı.

Keń túsiniктеgi “shınıǵ'ıw” termininde ilmiy tájriybe, tájiriybe arttırıw, óz qábilyetlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵ'an iskerlik túsiniledi.

Oǵada itibardı talap etetug'ın hár qanday shınıǵ'ıw - qále ol bas qatırma bolsın, óndiris máselelerin sheshiw yamasa tınısh otırǵ'an halda pikirlerdi jıynawǵa umtılwı bolsın - bul intellektual shınıǵ'ıwlar bolıp tabıladı. Olardıń negizgi ayırıqshalıǵ'ı oqıwshını ózbetinshe pikirlewge úyretiwden ibarat.

Oqıwshı qılıp atırǵ'an jumıs emes, bálki onı qaysı dárejede ámelge asırıp atırǵ'anı, yag'ny shınıǵ'ıwdı texnikalıq tárepten tuwrı orınlawı za'ru'r. Cirk artisti shınıǵ'ıwdı tákrar hám tákrar atqaradı. Bunda ol hár saparı kishi-kishi onlawlar kiritedi hám kerekli nátiyjege eriskenge shekem bul shınıǵ'ıwdı dawam ettiredi. Áne sol shınıǵ'ıwlar járdeminde onıń háreketleri kem-kemnen anıqlıq payda bolıp baradı hám qızıq ko'rinis payda boladı, nátiyjede odan tamashagóy zawiqlanadı. Eń jaqsı intellektual gimnastika - bul ózbetinshe pikirlew, ózlikti tusinip jetiw, óz ishki dúnyasın sáwlelendiriw múmkinshiligi hám potencialın o'tkirlewden ibarat esaplanadı. Bul intellektual quwattı pikir proektine aylandırıw usılı bolıp tabıladı. Oqıwshı ózbetinshe pikirlewge jetiwi ushın berilip islewi yamasa aqlın bir az jumsartıw ushın azg'ana eljirew bolsa bul onsha za'ru'r emes. Hár qanday jag'dayda intellektual gimnastika oqıwshınıń dóretiwshilik múmkinshiliklerin asıradı, ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandıradı, maqsetke erisiwdi jedellestiredi.

Aqıl bulshıq etlerin rawajlandırıw ushın oqıwshınıń da pikirleri o'tkirlesiwı kerek. Geypara tapsırmalardı orınlawda oqıwshınıń aqlı qayta-qayta islewi zárúr, bunda onıń bulshıq etleri berilgen tapsırmanı anıq orınlawdı úyrenedi.

Eń jaqsı intellektual gimnastika - bul ózbetinshe pikirlew, ózlikti tu'sinip jetiw, óz ishki dúnyasın sáwlelengenlestiriw múmkinshiligi hám potencialın sharxlawdan ibarat esaplanadı. Bul intellektual ku'shtı pikir proektine aylandırıw usılı bolıp tabıladı. Oqıwshı ózbetinshe pikirlewge jetiwi ushın berilip islewshi yamasa aqlın bir az jumsartıwı ushın azg'ana eljirew bolsa bul onsha za'ru'r emes. Hár qanday jag'dayda intellektual gimnastika oqıwshınıń dóretiwshilik múmkinshiliklerin asıradı, ózbetinshe pikirlewin rawajlandıradı, maqsetke erisiwdi jedellestiredi.

Intellektual baqlaw procesinde pikir kórinetug'ın bolıwın támiynleytug'ın faktorlar, shárt-shárayatlardıń áhmiyetlilerinen tag'ı biri bul sezimlik ha'm obrazlıq baylanıs esaplanadı. Teoriyalıq pikir, qag'ıyda sıyaqlılardı baylanıs, tartıs ásirese tálim procesinde filosofiyalıq reforma-terminler, terminler járdeminde túsindiriw

menen bir qatarda maqsetti qosıqtıń bir qatarı, mimika, hár qıylı ag'zalardıń háreketi járdeminde bildirilse pikirde tereńrek tusinip jetedi.

Itibar etilse, arnawlı bir qosıqtı a'piwayı oqılıwınan kóre kórkem oqılǵ'ani adamnıń eriksiz pikirini iyelep, oylawǵ'a ha'mde pikirlewge shaqıradı. Onıń u'stine sol qosıqtı muzıka menen birge qosıqshı atqarıwındag'ı orınlanıwı tuńlansa ha'r bir adamnıń sezimlerini oyaylap pikir tag'ı da tereńlesedi. Balanı tuwılıwınan aq ayatılatug'ın jáne onı eń ardaqlı qosıǵ'ı esaplang'an ana ha'yyıwı de belgili sesler birlesiwinde aytiliwi biykarǵ'a emes. Tap onı ápiwayı so'zlerdi aytıp uytıqlatıp bolmaydı. Sonday eken, balalar sanasına jaslıǵ'ınan, olar menen sezimiy emotsional baylanıs etip, olarǵ'a da sezimli bolıwdı hám sol arqalı tereń pikirlewdi u'yretip barayıq.

Sezim, aqıl hám oyda sawlelendiriw proceslerinde zat hám hádiyselerdiń sırtqı qásiyetleri, yag'nıy biziń sezimlerimizge tikkeley tásir kórsetken belgi hám qásiyetler sawlelenedi. Biraq biliw bunıń menen sheklenbeydi, sebebi haqıyqatlıqtıń ózi uzınnan uzaq bolıp tabıladı. Zatlardı hám hádiyseler tikkeley bilip bolmaytug'ın ishki ayırıqshalıqlarǵ'a, óz-ara baylanısqa, rawajlanıw nızamlılıqlarına da iye. Mısalı, Jer menen Quyashqa shekem, juldız hám Ayǵ'a shekem bolǵ'an aralıqtı tikkeley anıqlaw múmkin emes; bas mıy qabıǵ'ında bolatug'ın fiziologikalıq procesti tikkeley gúzetip bolmaydı; elektr toǵınıń sımlardan ótiwin, atom dúzilisin, uzaq tariyxıy proceslerdiń rawajlanıwı hám sog'an uqsawdı tikkeley kóriw múmkin emes. Sog'an qaramay, insan o'lsheydi, anıqlaydı, bilip aladı. Bug'an qalay erisiledi?

Haqıyqatlıq mánisine qurallı túrde tájiriybede ilgeri toplan bilimler tiykarında talqılaw júrgiziw jolı menen, yag'nıy ózbetinshe pikirlew jolı menen islenedi. Solay etip, haqıyqatlıqtı qurallı túrde sawlelendiriw ózbetinshe pikirlew procesiniń qásiyetlerinen biri bolıp tabıladı.

Ózbetinshe pikirlewdiń tag'ı bir ayırıqshalıǵ'ı - bul haqıyqatlıqtıń ulıwmlastirilg'an halda sawlelendiriliwi bolıp tabıladı. Biz jalǵ'ız zatlardı oylaymız, bir túrdegi kóp zatlardı tuwrısında bolsa pikir júrgizemiz, nabada jalǵ'ız bir zat tuwrısında pikir júrgizetug'ın bolsaq ta, onıń ulıwma hám za'ru'r

qásiyetlerin belgileymiz. Mısalı, biz anıq bir oqıwshını g'ana aqıllı ete alamız, uluwma oqıwshılar haqqında, olardıń oqıytug'ın adamlar ekenligi haqqında bolsa oylawımız múmkin.

Haqıyqatlıqı ulıwmalstirip sáwlelendiriw kóbirek sóz quralı menen boladı. Sonday etip, ózbetinshe pikirlew haqıyqatlıqtıń ulımlastirilg'an halda hám sózde ótken zaman tájiriye ja'rdeminde sáwlelendiriliwi bolıp tabıladı.

Zat hám hádiyseler ortasındaǵı sebep-nátıye baylanısıwların, sonıń menen birge, zat hám hádiyselerdiń rawajlanıw nızamlıqların anıqlaw menen adam tábiyat hám adam jámiyeti rawajlanıwınıń jolin basqarıw múmkinshiligin qolg'a kiritedi. Adam sol tárepi menen haywannan parıq etedi. Sóz benen pikirdiń óz-ara bekkem baylanıslılıǵın atap kórsetiw menen birge, sonı da kórsetiw kerek, pikirlew iskerliginde sóz real zat hám hádiyseler haqqında sezimler arqalı payda etilgen tájiriyege tayang'an táǵ'dirdeg'ana arnawlı bir áhmiyetke iye boladı. Balanıń áwele ózi aqlı jetip atırg'an hám ámeliy mu'na'sábette bolıp atırg'an zatlar haqqında g'ana pikir aytiwi biykarg'a emes ekenin aytıw kerek, úlken-u'lken jastag'ı adamlarda, zatlardı tikkeley oylaw yamasa sol zatlardıń yadta saqlang'an obrazlarına tayanish múmkinshiligine iye bolg'anda, olardıń oylawı anag'urlım jeńillesedi.

Mámleketimiz ushın ózbetinshe pikirleytug'ın, aqlı ótkir, dóretiwshi hámde g'ayratker adamlar kerek. Dóretiwshilik miynet joqarı miynet ónimliligine erisiwge múmkinshilik beredi, sonlıqtan, sonday miynet g'ana kisige quwanış, ráhát beredi.

Dóretiwshilik miynet etiw ushın adam ózbetinshe de sın, oy-pikir júrgiziw qábilyetine iye boliwi, zat hám hádiyselerdiń mánisin tu'sine biliwi kerek.

Oqıwshınıń ózbetinshe pikirlew potencialın rawajlandırıwdıń pedagogikalıq-psixologik bag'darları anıq belgilengen proceste belgili bir nátiyege erisiw múmkin. Sol sebepli oqıwshılardıń ózbetinshe pikirlewin rawajlandırıw boyınsha alıp barılǵ'an jumislardı belgili dárejede sistemalı jag'dayg'a keltiriw, tıǵ'ız baylanıslılıǵın támiynlew kerek boladı. Bunda sociallıq ortalıqtıń ayırıqsha táreplerin aytiw, rawajlantiriw kerek boladı.

3 BAP. OQIWSHILARDIN TA'LIM PROCESINDE O'ZBETINSHE PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIWDIN NA'TIYJELILIGI

3.1. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwdin' aspektleri

XXI a'sirge kelip oqiw-ta'rbiya procesinde oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlewin rawajlandiriw, izertlew o'zine ta'n normalardi, faktorlardi talap etedi, qalaberse bul social waqiyaliq da'wir talabi bolip esaplanadi.

O'zbetinshe pikirlew – bul bu'gingi ku'n talaplarinnan kelip shiqqan waziypalardi unamli ju'zege shig'ariwg'a mu'mkinshilik jaratiwshi, u'yrenip atirg'an ha'm islep atirg'an jumisimizdi ja'nede teren'irek an'lawimizg'a ja'rдем beriwshi unamli ko'nlikpe bo'lip esaplanadi. O'zbetinshe pikirlewdi ta'repleri ken' ko'lemli bir waqiyaliqtin' negizi menen bayitilg'an ta'rzde a'melge asip baradi. Sonday eken, ta'lim subyektlerinin' o'zbetinshe pikirlew da'rejesin rawajlandiriwda bar bo'lg'an **aspektlerinin'** tutqan orni ju'da' a'hmiyetke iye ekenligi menen ajiralip turadi.

“**Aspekt**” so'zinin' tiykarg'i ma'nisi o'z orninda belgili funkciyalardi orinlap shaxs ta'repinnen o'z iskerligin alip barg'an waqitta g'ana belgili bir na'tiyege erisiw mu'mkinligin bildiredi. Belgilengen **aspektler** sanin eki yamasa bir neshe qilip belgilengende g'ana olardin' ha'mmesi bir pu'tin process ekenligi atap o'tiledi. Bir aspekt islemegenda belgilengen na'tiyjege erisip bolmaytug'inlig'i a'meliyatta atap o'tilgen.

Ta'lim-ta'rbiya procesinin' aspektleri tikkeley oqiwdin' sipatin ha'm o'nimdarlig'in jo'neltirilgenligi sebepli onin' sipati o'z na'wbetinde procestin' obyektleri ha'm subyektleri menen birlesiw talap etedi. Oqiw procesinde oqiwshida o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwdin' tiykarg'i ju'wa'pkershiligi og'an ju'klenedi. Ha'rbir oqiwshida o'zbetinshe pikirlew da'rejesin aniqlaw alip barilatug'in ta'limlik islerdi jobalastiriwdin' ta'rtibi bolip xizmet etedi.

Oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriw procesinin' unamli keshiwin ta'minleytug'inlar to'mendegishe boliwi maqsetke muwapiq.

1. Procestin' social ta'repten ta'minlengenlik da'rejesi

2. Procesti a'melge asiriw ushin sipatli didaktikalik oqiw materiallarinin' bar boliwi. Oqitiwshinin' oqiwshilardi o'zbetinshe pikirlewge jo'neltire aliw qa'bilyetine iyelig

3. Ta'lim-ta'rbiya procesinin' baylanislilig'i ha'm u'zliksizligi, uyg'inlig'i. Sistemali procestin' jaratilg'anlig'i (islep shig'ilg'anlig'i)

Usi faktorlar bir-birine baylanisli jag'dayda oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriwdi payda etedi.

Oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriw aspektlerinin' maqseti, waziypalari ha'm mazmunin ko'rsetip o'temiz.

Social ta'repten ta'minlengenlik da'rejesi

Oqiwshilar social ortalikta qa'liplesedi, o'zindegi a'dep-ikramlilik qa'siyetin, ilim ta'replerin rawajlandirip baradi. Na'tiyjede oqiwshi jasap atirg'an ortalik penen bir ta'rzde ta'lim-tarbiya procesindegi o'z ornin belgilep, iyelewge qaratadi. Qalaberse, oqiwshi o'z shan'arag'i ortalig'indag'i imkanyatlar da'rejesinde pikirleydi. Tek g'ana materialliq emes ba'lki ma'nawiyattin' jeterli da'rejede bar bolg'anlig'i ayriqsha ko'rsetip o'tiledi. Ata-ananin' perzentine itibarlilig'i tiykarg'i faktor bolib esaplanadi.

Oqiwshinin' social ta'repten ta'minlengenlik da'rejesi degende to'mendegiler na'zerde tutiladi:

- shan'araqda oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlewi ushin jaratilg'an sha'rayatlar;

- oqiwshinin' fizikalik ta'repten salamatlig'i;

- do'gerek-ortalik jaratiwshan'liq ideyalari tiykarinda quralg'anlig'i;

- oqiwshinin' materialliq ta'repten ta'minlengenlik jag'dayi;

- psixikalik ta'repten salamat ortaliktin' bar bolg'anlig'i;

- oqiwshinin' o'z pikirine o'zbetinshe bayan etiw ushin za'ru'r faktorlardin' barlig'i

- oqiwshi o'zbetinshe pikirlew iskerliginin' birinshi basqishi, yag'niy shan'araq ortalig'inda qa'liplesedi. Usi ortalikta oqiwshilardin' ha'rbir na'rsege,

waqiya-ha'diselerge qaray qizig'iwin inabatqa aliw, itibarsiz qaldirmaw maqsetke muwapiq. Sebebi itibarsiz qaldirilg'an ha'r qanday pikir, ha'reket oqiwshini suwiqqanliq, juwapkersizlikke qaray jetekleydi. Shan'araqta bala ushin,onin' ilgerlewi ushin jaratilg'an mu'mkinshilikler (onin' shaxs sipatinda ta'n aliniwi, o'z qizig'iwlari boyinsha sabaqlari menen ba'nt boliwi ushin imkaniyatlar ja'ratig'anlig'i, onin' pikiri, juwmaqlaw qararinin' tin'lanawi ha'm tag'ida basqalar).

Soni atap o'tiw kerek, oqiwshinin' fizikaliq ta'repten salamatlig'i onin' shan'araqta,mektepte,ten'qurlari ortasinda o'zin toliq seziwi, pikirin bayan etiw, shaxs sipatinda qarar qabil qiliwinda tiykarg'i orin tutadi. Usi ta'repten fizikaliq rawajlaniwda kemshilikli balalardin' o'zbetinshe pikirlewine ayriqsha itibardi, juwapkershilikti talap etedi. Bala o'zinin' fizikaliq rawajlaniwindag'i kemshiligi ushin ortalıqtan o'zin uzaq tutiwg'a ha'reket qilmawi kerek. Bul bolsa ata-ana ha'm pedogoglar toparinnan ayriqsha itibardi talap etedi.

Oqiwshinin' pikirlew iskerligi menen onin' materialliq ta'miynlengenlik da'rejesi tig'iz baylanisli. Materialliq mu'ta'jlikke iye bolmag'anlar pikirin basqalarg'a o'tkeriw mu'mkinligin balaliq da'wrinnen seziwi a'piwayi haqiqat esaplanadi.Oqiwshi birinshi na'wbette za'ru'r na'rseler menen, atap o'tkende, oqiw-biliw qurallarına ku'ndelik minimal qa'rejetke jeterli qarjig'a iye boliwi tiyis.

Oqiwshi ushin shan'araqta, mektepte jaratilg'an psixologiyaliq ortalıq o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriwdin' ahmiyetli faktori bolip esaplanadi. Usi faktorlar oqiwshi o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriwdin' materialliq formaları bolip esaplanadi.

Sipatli didaktik oqiw materiallari

Belgili pa'n tarawi boyinsha ilimiy mag'liwmatlar uliwmalıq orta ta'lim da'rejesinde oqiwshinin' sanasına jeter eken, bul menen onin' pikirlewi ushin za'ru'r predmet payda boladi.

Sipatli didaktik oqiw materiallari bul:

1. Tariyxiy derekler.
2. Baylanisliliqti ta'miynlewshi oqiw da'sturleri.

3. Qizig'arli sabaqliqlar.

4. Ta'lim procesi ushin qosimsha materiallar.

Oqiw materiallarinda klaslar, pa'nler tiykarinda berilgen xabarlardin' logikaliq bir-birin inkar etpewi, toltiriliwi oqiwshida ta'lim procesine qaray qizig'iw oyatiw. Oqiwshilarg'a sabaq procesinde, sabaqlar dawaminda derekler haqqinda bilimler beriw, olar menen o'zbetinshe islesiwdi sho'lkemlestiriw, oqiw ya oqitiw sipati ushin tiykarg'i a'hemiyetke iye. Belgili, hazirgi da'wrde uliwma orta ta'lim dizimindegi oqiw pa'nleri, olardag'i oqiw materiallardin' mug'dari jeterli. Sonliqtanda, olardi mazmunli izbe-izlikte oqiw procesine izertlew arqali oqiwshilardin' pikirlew iskerligin rawajlantiradi.

Joqarida atap o'tilgendey, oqiw da'sturlerinde pa'nler, klaslar, juwmaqlawdaberilgen temalar, mag'liwmatlardin' ta'kirarlaniwi oqiwshilardi sharshatadi. Sonliqtanda, oqiw materiallarinin' sipatina ayriqsha itibar beriw lazim. Oqiwshinin' o'zbetinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriwg'a qaratilg'an temalardin' barlig'i bolip esaplanadi.

Oqiw da'stu'rlerinin' sipati tikkeley oqiwshinin' social-gumanitar ta'lim procesindegi pikirlew iskerligin rawajlaniwg'a ximet etedi.

Usi orinda oqiwshini oylawg'a, izleniwge, pikirlewge bag'darlawshi onin' jas o'zgesheliklerine, qizig'iwina qaray sabaqliqlardin' jaratiliwi, a'melde qollaniliwi da a'hmiyetli esaplanadi. Oqiwshilardin' o'zbetinshe jumislari procesinde olar ushin tiykarg'i derek sabaqliq esaplanadi. Sabaqliqlardin' oqiwshi jas qa'siyetine, oni o'zlestirgen ko'nlikpe ha'm ta'jriybelerge biyimlestiriwi arqali basqishpa-basqish rawajlanip baratug'in ta'lim-tarbiya procesine ta'n sharayat jaratiladi.

Oqitiwshinin' oqiwshilardi pikirlewge bag'darlaw ta'jriybesi

Oqitiwshi ta'jriybesi- klasindag'i qizg'in proces,ilimgе intilgen oqiwshi qarasi,keleshekke ximet qiliwshi sipatli ta'limlik na'tiyje menen belgilenedi. Oqiwshinin' klasqa, sabaq procesine biyimlesiwi tikkeley oqitiwshig'a baylanisli.

Sonliqtanda, social-gumanitar ta'lim procesinde oqitiwshinin' oqiwshilardi o'zbetinshe pikirlewge bag'darlaw qa'bilyetin to'mendegishe atap o'tiw mu'mkin:

- a) oqiwshinin' temani qabillaw procesin bayqaw uqiylilig'i;
- b) tema mazmunina tiykarlang'an halda oqiwshilar ushin qiziqarli tapsirmalardi beriw;
- v) sabaq procesinde mashqalali jag'dayalardi payda etiw;
- g) oqiwshini o'zbetinshe pikirlewge u'ndewshi ta'limlik sabaqlardi payda etiw;
- d) salistiriw imkaniyatini beriwshi materiallardin'pu'tinligi;
- e) ba'seki procesin sho'lkemlestiriw ha'm basqariw qa'bilyeti;
- j) sabaqlardin' ha'mme basqishlarinda oqiwshi iskerligin asiriw imkaniyati.

Ta'jriybe-sinaq procesinin' na'tiyjelerine qaray usi aniqlang'an, aldinalari oqitiwshinin' tiykgarg'i qa'bilyetin bar bolg'an bilimlerde beriwge qaratilg'anlig'i sebepli oqiwshilar ta'repinnen oqiw materiallari 66-68% o'zlestirilgen. Oqitiwshinin' qaliplestirilgen oqiw-tarbiya procesi olardi o'zbetinshe pikirlewge qaratilg'an islerdin' alip bariliwi na'tiyjesinde oqiw da'sturlerin o'zlestiriwdin' da'rejesi 72-76% ge jetdi. Bul ortadag'i parq 6-8% ge asqanlig'i tastiylandi.

Ta'jriybe-sinaq na'tiyjeleri usini ko'rsetip atir, oqiwshilardin' to'mendegi qa'siyetlerine itibar qaratiw tiyis:

- jas qa'siyetlerine;
- imkanyatlarina;
- qizig'iwshan'lig'ina;
- za'ru'rliklerine;
- ta'jriybesine;
- is-ha'reketlerine;
- oqiw ju'klmesine.

Oqitiwshinin' o'zbetinshe pikirlewin rawajlandiriwg'a bag'darlang'ani boyinsha oqitiwshinin' ka'splik qa'bilyeti menen ta'lim-ta'rbiya procesinin' sipatin asiriw imkanyati jaratildi.

Ta'lim-ta'rbiya procesindeki o'zara baylanis, u'zliksizlik ha'm baylanisliliq

Ta'lim-ta'rbiya procesindeki o'zara baylanis, u'zliksizlik ha'm uyg'inlig'in ta'miynlew arqali ma'mleket ta'lim standarti talaplarin orinlaw ushin sha'rt-sharayatlari jaratiladi. Belgilengen bilim, ko'nlikpe ha'm ta'jribeler ko'lemin aniq esaplaw ha'm olardin' bo'listiriliwin tuwri a'melge asiriw arqali oqiwshilardin' pa'nler tarawindag'i o'z betinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriw isleri alip bariladi.

Sistemali iskerlik

Sanani rawajlandiriwda sistemali iskerlik na'tiyjenin' gerewi bo'lip esaplanadi. Iskerliktin' ha'rbir basqishi ha'm is-ilajlardin' sistemalilig'i menen oqiwshig'a ta'sir etiw, oni bag'darlaw an'sat bo'ladi. Usi waqitta ta'lim procesinde oqitiwshidan joqari qa'biliyetti talap etedi ha'm ol to'mendegi basqishlarda alip bariladi:

Subyekt(oqiwshi)ni qa'liplestiriw basqishi. Bunda oqiwshilardi u'reniw menen birgeliktegi isler a'melge asiriladi. Oni ha'r qiyli sorawnamalar, soraw-juwaplar tiykarinda sho'lkemlestiriw mu'mkin.

Sistemali iskerliktin' ekinshi basqishi ha'rbir oqiwshinin' o'z betinshe pikirley aliw imkaniyatini shamalaw menen birge waziypalar belgilenedi, social-gumanitar ta'lim procesinin' mazmuni oqiwshi shaxsin rawajlandiriwga bag'darlang'an.

Sistemali iskerliktin' u'shinshi basqishi proces ushin za'ru'r tapsirmalar, waziypalar dizimi tayarlanip, a'meliyatqa kirgiziw mexanizimi tayarlanadi.

Sistemali iskerliktin' to'rtinshi basqishi proces (ha'r bir sabaqta yaki shinig'iwlarda) baslang'annan keyin oqiwshinin' jag'dayina qarata tikkeley iskerlik a'melge asiriladi. Oni qisqartiriw yaki ken'eytiriw usi jag'dayga qarap sheshiledi.

Sistemali iskerliktin' besinshi basqishi dawaminda oqiwshilar pikirlewge bag'darlanadi. Ha'rbir piker tuwri yaki qa'teligine qaramastan esitiledi. Onin' ha'rbir pikri qa'dirli ekenligin oqiwshig'a an'latadi.

Sistemali iskerliktin' altinshi basqishi pikirler tiniqlastirilib oqiwshilardin' belgili mag'lumatlar tiykarinda ju'zege kelgen pikirleri to'par ta'repinnen saylanadi.

Sistemali iskerliktin' jetinshi basqishi oqiwshilardi qarar qabil etiwge imkaniyati analiz etiledi, og'an u'ndewshi procesler sho'lkemlestiriledi. Qabil qiling'an qarar waqiti kelip o'zgeriwi ha'm bul kewilsiz jag'daylarg'a sebepshi bolalmaslig'in esletip o'tedi, oqiwshig'a bag'darlaw beriledi.

Sistemali iskerliktin' segizinshi basqishi juwmaq shig'ariwdan ibarat bolip oqituwshi keyingi iskerligin sho'lkemlestiriw barisindag'i materiallarg'a iye. Ha'r bir ta'repten analiz etilgen ta'rizde oqiwshinin' o'z betinsh pikirlew iskerligin rawajlandiriw modulleri islep shig'iladi.

Oqiwshida o'z betinshe pikirlew iskerligin rawajlandiriwdin' tiykargi aspektlerinen biri bolg'an sistemali iskerlikke tiyisli ha'r bir basqishtin' o'zine ta'n ta'repleri ashiliwi, oni o'z betinshe pikirlewge bag'darlaw sebebinen oqitiwshi alip baratug'in didaktikaliq isler, ta'lim aliwshi orinlaytug'in waziypalar belgilep alinadi.

Usi aspektlerdi sistemali a'meliyatqa alip kiriw arqali alip barilatug'in ta'jriybe-sinaq jumislari juwmaqlawshi na'tiyjelerge qaray, oqiwshilardin' o'z betinshe pikirlew iskerlikleri 2017-2019-jillar esabina 15-16% ke ko'terilgenligi ta'sdiyiqlandi. Ta'jriybe-sinaq procesinde qatnasqan oqitiwshilardin' No'kis qalasinin' № 26, 18, Xorezm welayatinin' Gu'rlen rayonindag'I №1, №4 sanli uliwma bilim beriw mekteplerinin' 124 pedagog xizmetkerlerinin' oqiwshilarda o'z betinshe pikerlew procesin sho'lkemlestiriw ha'm oni rawajlandiriwg'a qaratilg'an mu'na'sebetleri unamli ta'repke o'zgerdi. Oqiw-ta'rbiya procesin sho'lkemlestiriw, oqiwshilardi sabaq procesinde qatnasiwin ta'miynlew, sabaqlar baylanislilig'in ta'miynlew ha'm basqalar da ko'zde tutiladi.

Bul ta'jriybe-sinaq procesinin' baslaniwi ha'm juwmaqlaniwindag'i na'tiyjeler to'mendegi sorawnama arqali analiz etiledi:

1. Siz iskerlik ko'rsetip atirg'an mektebinizde oqiwshilardin' socialliq ta'repten ta'miynlengenligi haqqinda sizde mag'lumatlar barma? Qanday?

2. Oqiwshilardi toliq sipatli materiallar menen ta'miyinlengen dep oylaysizba? Nelerge tiykarlang'an ta'rizde?

3. Oqiwshilardi o'z betinshe pikirlewge qanday usillar menen bag'darlaysiz?

4. Ta'lim-ta'rbiya procesinde baylanisliliq ha'm u'zliklsizlikti jarattim dep ayta alasizba? Ne menen?

5. Sistemali iskerliktegi izbe-izlikti sanap otin'?

Ta'jriybe-sinaq baslanaman degenshe sorawnamadan No'kis qalasinin' 64 ten aslam qatnasiwshilarinnan 21%, Xorezm walayatindag'i 60 qatnasiwshilardan 18% unamli juwap aliwg'a iye boldi.

Ta'jriybe-sinaq islerinin' juwmag'inda bolsa: No'kis qalasinin' social-gumanitar pa'nleri oqitiwshilarinin' xabardarliq da'rejesi u'yrenilgende ja'mi qatnasqan 64 qatnasiwshidan belgilengen tarawlar boyinsha to'mendegishe na'tiyjeni ko'rsetti.

No'kis qalasi oqitiwshilarinin' juwaplari

T. p	Aspektler	Ja'mi qatnasiwshi	Sodan biliw da'rejesine iye			
			100-85 %	84-76%	75-55%	55%ten to'men
1	Socialliq ta'repten ta'miyinlengenlik da'rejesi	64	28	15	13	8
2	Sipatli didaktikaliq oqi w materiallari	64	25	17	15	7
3	Oqitiwshinin' oqi wshilardi o'z betinshe pikirlewge bag'darlaw qa'biliyeti	64	30	12	14	8
4	Ta'lim-ta'rbiya procesindegi baylanisliliq ha'm u'zliklsizlik	64	29	16	10	9
5	Sistemali iskerlik	64	26	16	13	9

Dal usi jag'day Xorezm walayatinin' 60 social-gumanitar pa'nlerin' oqitiwshilari qatnasiwinda analiz etildi.

Xorezm welayati oqitiwshilarin' juwaplari

T.p	Aspektler	Ja'mi qatnasiwshi	Sodan biliw da'rejesine iye			
			100-85 %	84-76%	75-55%	55%ten to'men
1	Socialliq ta'repten ta'miyinlengenlik da'rejesi	60	21	14	14	11
2	Sipatli didaktikalik oqiw materiallari	60	24	11	13	12
3	Oqitiwshinin' oqiwshilardi o'z betinshe pikirlewge bag'darlaw qa'bilyeti	60	20	16	12	12
4	Ta'lim-ta'rbiya procesindegi baylanislilik ha'm u'zliksizlik	60	23	13	13	11
5	Sistemali iskerlik	60	22	15	13	10

Aling'an na'tiyjelerdi salistirmali analiz etiw to'mendegi da'rejege erisilgenligin ko'rsetedi.

No'kis ha'm Xorezm welayati oqiwshilari juwaplarinin' salistirmali analizi

T. p	Aspektler	Xorezm welayati		No'kis qalasi		Sipat % (-,+)
		Qatnassiws hlar sani	%	Qatnassiws hlar sani	%	
1	Socialliq ta'repten ta'miyinlengenlik da'rejesi	60	88	64	74	-14
2	Sipatli didaktikalik oqiw materiallari	60	80	64	83	+3
3	Oqitiwshinin' oqiwshilardi o'z betinshe pikirlewge bag'darlaw qa'bilyeti	60	74	64	87	+13
4	Ta'lim-ta'rbiya procesindegi baylanislilik ha'm u'zliksizlik	60	89	64	86	-3
5	Sistemali iskerlik	60	77	64	88	+11
			81.6		83.6	

Ta'jriybe-sinaw procesinin' juwmag'inda usi sorawnama qaralg'aninda Xorezim welayatinan 60 qatnasiwshidan 81.6%, No'kis qalasindag'i 64 qatnasiwshidan 83.6% inen unamli aliniwg'a erisildi.

Bul na'tiyjelerdin' salistirmali analizi to'mende keltiriledi:

T.p	Ta'jriybe-sinaw maydani	Ta'jriybe-sinaw jumislarinin' basinda		Ta'jriybe-sinaw jumislainin' juwmag'inda		Osiw %
		Qatnasiwsh ilardin' sani	Aling'an unamli juwaplar%	Qatnasiwshilardin' sani	Aling'an unamli juwaplar %	
1.	Xorezm welayati	60	69	60	81.6	+12.6
2.	No'kis qalasi	64	68	64	83.6	+15.6

Juwmaqlaw orninda soni aytip o'tiw tiyis, oqiwsnilarda o'z betinshe pikirlewdi rawajlandiriw aspektlerin belgilew ha'm onin' a'meliyattag'i iskerligin jolg'a qoyiw arqali olardi o'z betinshe pikirlewge bag'darlaw barisindag'i bilim da'rejesin ta'jriybe-sinaq maydanshalarinda ortasha 15-16% ke ko'teriwge erisildi. Bul menen oqiwsnilardin' o'z betinshe pikirlewin rawajlandiriw barasindag'i jumislardin' tiykari jaratildi.

Ta'lim subyektlarinin' o'z betinshe pikirlewin rawajlandiriw akspetleri joqari da'rejede islengen jag'dayda g'ana o'z betinshe pikirlewshi, ken' du'nyaqarasqa iye, ja'miyette shaxsiy pikirine iye bolg'an shaxslardin' sani ko'beydi.

Oqiwsnilardi o'z betinshe pikirlew qa'biliyeti aspektinin' barlig'i menen oqiwsnilar proceslerinin' sipati artip bariwi, mazmunan bayitiliwi ju'zege keledi. Social faktorlardin' barlig'i ha'r qanday jag'dayda o'zgerislerge ushiraytug'in, barliq ta'repleri menen procestin' mazmunin asiriw menen a'hmiyetli bolip esaplanadi. Oqiwsnilar-ta'rbiyaliq proceske qarata oqiwsnilardin' shaxsiy jandasiwinda ha'r tu'rli pikirlerdin' ju'zege keliwi ta'biyiy. Ha'rbir oqiwsnilinin' o'z betinshe pikirlewi

do'gerek-atiraptag'i sha'rt-sharayatlar, berilgen imkaniyatlar menen rawajlanip baradi. Oqiwshinin' o'z betinshe pikirlewin rawajlandiriw aspektleri to'mendegi faktorlar menen ta'lim-ta'rbiya protsesine unamli ta'sir ko'rsetedi.

1. Oqiwshinin' o'z betinshe pikirlewi ushin jaratilg'an ha'm obyektiv, ha'm subyektiv sha'rt-sharayatlar arqali.

2. Oqitiw usillarinin' o'z betinshe pikirlewge bag'darlang'anlig'i sebepli.

3. Ta'jriybe-sinaw jumislarinin' ta'lim mazmunin qa'liplestiriwge bag'darlang'an ta'sirler toplami barlig'i menen.

4. Oqiw procesinde o'zgeriw sipatinin' a'melge asirilg'anlig'i sebepli.

5. Oqiwshilardin' rawajlaniwina bolg'an social buyirtpag'a say shaxstin' tayarliq da'rejesi menen.

6. Didaktikalig a'hmiyetke iye materiallardin' bayig'anlig'i.

Aspektlerdin' baylanisli iskerligin ta'miyinlew mashqalasi o'zine ta'n talaplardi qoyadi. Usi talaplar oqitiwshi, ata-ana ha'm oqiwshi iskerliginin' bir pu'tinligin talap etedi. Na'tiyjede oqiw procesinin' unamli qurallar tiykarinda qa'liplestiriwge, mazmuninin' bayitiliwina erisiledi.

3.2. Ta'lim prosesinde oqiwshilardin' o'z betinshe pikirlewin rawajlandiriwdin' formalari, qural ha'm metodlari

Ilim-texnika rawajilaniwi ha'm ta'lim maqsetindegi o'zgerislerge say ra'wishte oqitiw mazmuninin' sho'lkemlestiriwshilik formalari ha'm metodlari da o'zgeredi. Ha'r qanday pedagogikaliq texnologiya ta'limnin' jan'asha joybarlari sebepli pa'riqli bolip pedagogikaliq jan'aliq sipatinda ju'zege keledi.

Pedagogikaliq texnologiyag'a shekem da'stu'riy ta'limnin' forma ha'm mazmuni tiykarinnan, tayyar bilimlerde ta'lim aliwshilarg'a jetkerip beriwge maslasqan edi. Bunda bilimler este qosimsha sipatinda jaylasip, za'ru'r jag'daylarda olardi eske tu'siriwge itibar beriledi ha'm bahalaw kriteriyasi ha'm eslew procesinin' ken'ligi, ko'lemine qarata a'melge asiriladi. Ha'zirgi ku'nde ta'lim sistemasinin' mazmunina qarap, oqiwshilar sanasinan ken' ko'lemde paydalaniwdi, o'z betinshe pikirlewge iye boliwdi, bilimlerde qarata do'retiwshen' ha'm ilimiy ta'repten jandasiwdi, o'zlestirilip atirg'an bilimler u'stinde tikkeley izleniwdi, analiz etiwdi talap etedi. Ha'zirgi waqitta oqitiwshidan bolsa, pedagogikaliq qa'biliyet, bilim ko'nlikpe, ta'jriybeler talap etilmekte.

Pedagogika pa'ni oqiwshi menen oqitiwshinin' ta'lim prosesinde birge islesiw iskerligin ta'miynlewge, sabaq aliwshilardi erkin pikirlewge ha'm do'retiwshilik qa'biliyetin rawajlandiriwg'a qaratilg'an oqitiw sistemasin sho'lkemlestiriwdi na'zerde tutqan halda shaxsti qa'liplestiriwge mo'lshellengen jan'a pedagogikaliq texnologiyalardi a'meliyatqa tanitpaqta. Ha'r qanday pedagogikaliq texnologiya yaki onin' bo'lekleri qa'len' ta'lim mazmuni, qa'len' oqiw da'stu'ri arqali ko'rsetiliwine qaramastan oqitiwshi usi texnologiyadan oqiwshinin' do'retiwshen' erkin iskerligin jedel rawajlaniwina erise alg'andag'ana ta'lim procesi shaxstin' qa'liplesiwine unamli ta'sir ko'rsete aladi.

Jan'asha pedagogikaliq pikirlewdin' o'zine ta'n en' a'hmiyetli o'zgeshelikleri nelerden ibarat?

En' baslisi, bul pikirlew ta'limdi sonsheli da'rejede sho'lkemlestiriwdi talap etken bolip, ol bir ta'repten, do'retiwshen' shaxsti qa'liplestiriwge bag'darlanadi,

basqa ta'repten bolsa, ha'r bir jas individuallig'inin' o'zine ta'nligine qaratiladi, onin' o'z ku'shi ha'm o'mirlik intiliwlerin esapqa aladi. Mektep o'miri, oqiwtarbiyalıq proces, iskerliktin' barlıq tu'rleri (a'debiy, miynet, sport, social-jamıyetlik ha'm t.b) oqiwsheinin' erkin tan'law subyektine aylaniwi tiyis. Sonda g'ana pedagogikalıq piker oqiwsheinin' jas o'zgeshelikleri, individual-ruwxıy, fizikalıq o'zine ta'nlikleri ha'm imkanyatlarına, ta'lim-tarbiyanin' sociallıq normalarg'a muwapiq tarzde rawajladiriwdin' jollari ha'm quralların izlewge tikkeley bag'darlang'an halda biriktiriledi.

Ta'lim tarbiyag'a bunday jandasiw barlıq oqiwsheılarg'a ol yamasa bul da'rejedegi individual qa'bıyetleri rawajlanıwinin' tiykari bolip xızmet etedi. Bunin' barlıg'i ha'zirgi da'wirde qaliplesip atırg'an pedagogikalıq kelisiwdin' negizi bolip esaplanadi.

G'a'rezsizlikke shekem bo'lg'an da'wirde oqiwsheıg'a tek g'ana oqiwtarbiya negizindegi obyekt sipatında qarag'an, sabaqti sho'lkemlestiriwde avtolıtar usıllardan paydalang'an. Biraq oqiwsheıda belsendi shaxsti ko'z aldına keltire alg'an tarjıybeli pedagoglar bug'an qarsi edi. Jan'a pedagogıkanın' ekinshi o'zgesheligi insandı baylanisli tarzde tarbiyalawdin' u'stinligi menen baylanisli.

Baylanisli tarbiyalaw oqiwsheılarda insan iskerliginin' barlıq tiykarg'i tu'rleri – oyın, miynet, a'debiy oqiwtarbiya, sport, social tarawlarda u'zlıksız rawishte asiriliwin ko'zde tutadi. Bunda qallegen iskerliktin' baslang'ish formasi oni topar bolip orınlaw, belgili waqıt o'tiwi menen ol individuallanadi. Albette, harbir jasta sanap o'tilgen iskerlik tu'rlerinin' uyg'inlig'i ha'm da'rejesi tarlıshe, biraq olardin' jamlengen tarzde ko'riniwi tolig'i menen a'dep-ıkramliliq, aqliy, aqliy ha'm fizikalıq tarbiyani tarmiynleydi. Iskerliktin' toparlı formasında insan tarrepnen bilimler, oqiwtarbiya ha'm tarjıybelerdin' unamli o'zlestiriw imkanın jaratadi.

Das'turiy pedagogıkada oqitiw joqari bolg'anlig' sebepli, ha'dden ziyat intellektuallasıwg'a alıp keledi. Bunin' narıyjesinde texnokratik pikirlew jetekshi orın iyeleydi, texnika insaniy qadiryatlarıdan u'stinlik etedi.

Ta'lim procesinde oqiwsheılarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwdin' formalari tiykarında oqitiwshi sabaqta o'z aldına qoyg'an maqsetine erisiw ushin

imkaniyatlar jaratadi. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriw o'zbetinshe sabaqlarda qollanilatug'in oqitiw formalarinda ko'rinedi. Tiykarinan usi formalar:

- Da'stu'riy;
- Da'stu'riy emes.

Da'stu'riy formada oqiwshi ta'lim procesinde berilgen mag'liwmatlardan kelip shiqqan halda temani teoryaliq ta'repten o'zlestiriwine qaratiladi. Da'stu'riy emes formada bolsa, oqiwshi ha'rbir tema ha'm og'an tiyisli ha'diyselerge qarata erkin jandasqan halda o'z du'nyaqarasina qarata pikir bayan etedi. Bul menen aling'an teoryaliq bilimlerdi a'meliyatta qollaw ko'nlikpesi rawajlandirilip bariladi.

Sundayaq, oqiwshilar jas psixologiyasinin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin esapqa alg'an ta'rizde u'lketaniw tapsirmalarin sistemali ta'rzde quramalastirip bariw, shinig'iwlardin' aymaqliq toparada ha'mde jeke ta'rtiptegi formalarin an'li ta'rizde muwapiqlastiriw bul tarawdag'i jo'nelislerden biri bolip tabiladi.

O'spirimlik jasinda belsendi, erkin, do'retiwshen' biliwge mu'ta'jlik payda boladi, onin' inciyativasin ha'm do'retiwshenlig'in marapatlawshi turli iskerlik formolari bar teoryaliq qag'iydalardi a'melge asiriw imkanin beredi. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' qurallari ta'lim procesi unamlilig'in asiriwdin' faktori bolip esaplanadi. Sabaqta qollanilg'an tu'rli qurallar oqiwshi du'nyaqarasinin' ken'eyiwine, do'retiwshen'lik ha'm bilimdanliq sipatlarinin' qa'liplesiwine tiykar bolip xizmet etedi.

Do'retiwshi so'zler, su'wret ha'm ha'reketler ja'rdeminde jan'a ideyalardi ayta biliwdi, jan'a modeler ha'm baylanislardi jaratiw ushin miydin' imkaniyatlarinnan tolig'raq paydalaniwdi talap etedi. Xabar – kommunikaciya texnologiyalari, elektron slayd, elektron sabaqliq, tayanish qurallar arqali otilgen sabaqlar oqiwshilardi jan'a bilimlerdi iyellewge ja'rdem beriw menen bir qatarda yadinda saqlanip qaliw ha'm teoryaliq bilimlerdi iyelewge ja'rdem beriw a'meliyatta qollaw imkanin beredi. Ko'rgizbe qurallar, maketler, tariyxiy

ha'diyseler ha'm proceslerdi ko'rsetiwshi ko'rinisler, panolar, mulyajlar arqali oqiwshilar o'tilip atirg'an temani jaqsi o'zlestiredi.

Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwdin' forma ha'm qurallari menen bir qatarda metodlarinin' da o'zine ta'n orni bar ekenligin aytip o'tiw tiyis. Sebebi, tan'lang'an metod arqali procestin' sipati artadi.

Social-gumanitar ta'lim procesinde oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwg'a arnalg'an metodlardi to'mendegishe aytip o'tiw mu'mkin:

Leksiya metodi

Social- gumanitar ta'lim procesinde oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' tiykarg'i metodlarinan biri bolip, bunda aytilip atirg'an tema aniq mag'liwmatlar arqali, tiykarlang'an da'lil ha'm analizler tiykarinda oqiwshini o'zbetinshe pikirlewge bag'darlaydi. Sonday aq, olardin' o'zleri de teoriyaliq bilimlerde ko'beytiriw ushin ha'r qanday quramali temalardi o'zlestiriw imkaniyatini a'melge asiriwg'a intiledi.

Ba'seke metodi

Bunda oqiwshilar belgili bir tema boyinsha o'z pikirlerin qorg'awg'a umitiladi, shaxsiy qarashlarini ko'rsetedi. Ha'r qanday proceste olardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwda usi metodtin' orni a'hmiyetli bolip tabiladi. Sol menen birge, bul proceste oqiwshi basqalar pikirin tin'law, qa'dirlew, gu'zetiwi, analiz etiw, salistiriw ha'm qarar qabil etiw ko'nlikpelerine iye boladi.

Kishi toparlarda islew metodi

Oqiwshilar toparlarda tu'rli jo'nelislerdegi tapsirmalardi orinlaydi. Bunda olar o'zlerindegi belgili ta'jriybe ha'm ko'nlikpelerge tiykarlang'an ta'rizde iskerlikke kirisedi. Olar topar ishinde biyma'lel bayan etedi ha'm pikirlerin da'liyllewge ha'reket etedi.

Proektlestiriw metodi

Oqitiwshi ta'repinnen berilgen tapsirmalar tiykarinda oqiwshilar tu'rli bag'dardag'i iskerlik tu'rlerin a'melge asiriwda jobalastiradi. Bul tiykarda ol biliw iskerligini jobalastira aliw ko'nlikpesi erkin ta'rzde qa'liplestiriledi. Ma'selen, islep

shig'ariw, eksport qiliw ha'm t.b bag'darlardag'i erkin ta'limiy jumislar og'an misal boladi.

Mashqalali oqitiw metodi

Oqiwshilar ha'r turli mashqalali jag'daylar mazmunina kiriw, olar sheshimin tabiw ushin qurallar tan'lawg'a bag'darlanadi. Sonday aq, mashqalali jag'daylardi tu'rlishe ko'rinishlerde(kompyuter, televizor arqali ko'rsetiw menen) tamasha etiw arqali ha'm olarda mashqalani o'zbetinshe sheshiw ko'nlikpesi qa'liplesedi.

Ta'lim procesinde oqiwshilardin' o'z betinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwda o'z aldina iye bolg'an usi metod olar menen islewde a'hmiyetli orin iyelleydi.

ULIWMALIQ JUWMAQLAR

G'a'rebsizligimizdin' da'slepki jillarinnan ta'lim procesinin' sipat ha'm o'nimdarlig'in asiriwg'a, o'sip kiyatirg'an jas a'wladti shaxsiy o'zbetinshe pikirlewge, barkamal insan qilip ta'rbiyalawg'a o'z aldina itibar qaratildi. Usi bag'darda ta'lim tarawinda alip barilip atirg'an jetiskenlikler o'zinin' ken' ko'lemliligi, baylanislilig'i menen en' a'hmiyetli oqiwshi shaxsin rawajlandiriwg'a bag'darlang'anlig'i menen o'z aldina a'hmiyetke iye.

Dizimde oqiw materiallari qatarinda bir qansha o'zgerisler ju'z berdi. Bunday jan'alaniw, social-gumanitar ta'lim procesinde oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewin rawajlandiriwdin' pedagogikalik tiykarlarin izertlew za'ru'rliklerin qoydi. Olarda o'zbetinshe pikirlew qa'biliyetin rawajlandiriwdin' pedagogikalik ha'm psixologiyaliq faktorlari aniqlandi.

Ta'lim mazmunin bayitiw maqsetinde qatar oqiw-metodikaliq a'debiyatlar toplami tu'pten jan'alandi. Eskirip qalgan, bu'gingi ku'n talaplarina juwap bermeytug'in oqitiwdin' ha'r turli texnologiyalarinan keshilip, na'tiyjede zamanago'y oqitiw usillari, formalari ha'm qurallari ja'riyalandi.

Ma'mleketimizdin' rawajlaniwinda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetine iye bolg'an puqaralar ko'birek belsendilik ko'rsetedi. Soni esapqa alg'an ta'rizde ja'han ha'm milliy pedagogikamizg'a shaxstin' pikirlew qabiliyetin rawajlandiriw mashqalalarina bag'ishlang'an izertlewler qilindi ha'm belgili jetiskenliklerge erisildi.

Tap usi tiykarg'a tayang'an halda:

A) social-gumanitar ta'lim procesinde a'meldegi oqiw materiallari mazmuni qa'liplestirildi.

B) oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetinin' da'rejesi belgilengen normalar tiykarinda tekserildi.

V) ta'lim mazmunin a'meliyattag'i jag'dayi u'yrenildi ha'm usi tiykarda pedagogikalik, psixologiyaliq ta'repten oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriw pricipleridin' bag'darlari aniqlandi.

G) oqitiwdin' unamli jollari arqali oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriw mashqalalari joq etildi.

O'tkerilgen izertlewler ha'm olardin' na'tiyjeleri qoyilg'an ta'xminlerdi toliq tastiyoqlaydi ha'mde to'mendegi juwmaqlar jaratiladi:

1. Pedagogikaliq izertlewlerden shig'arilg'an teoriyaliq ha'm ilimiy-a'meliy juwmaqlardi a'meliyatqa en jaydiriw ha'mde ortalıqqa muwapiqlastiriwg'a erisildi.

2. Oqiwshida o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' pedagogikaliq tiykarlarin belgilew mashqalalar sheshimi bar ekenligi isbatlandi.

3. Ta'jriybelerde qatnasqan 5-9-klass oqiwshilardin' social-gumanitar ta'lim procesi ju'zesinen o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriw ko'rsetkishi 6,2 % ke ko'teriliwi ta'miynlendi.

Social-gumanitar ta'lim procesinde oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwg'a bag'darlang'an imkaniyatlar ilimiy ta'repten tiykarlandi.

5. Social-gumanitar ta'lim procesi sipatin asiriwdin' pedagogikaliq ha'm psixologiyaliq jo'nelisleri belgilendi.

6. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' ha'zirgi zamandag'i jag'dayi pedagogikaliq ha'm psixologiyaliq ta'repleri analiz etildi.

7. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' social-pedagogikaliq ha'm psixologiyaliq faktorlari aniqlandi.

8. Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' pedagogikaliq ta'repten ta'miynlewde baylanisliliq principi jaratildi.

9. Ta'lim mazmunin qa'liplestiriwdin' uliwma didaktikaliq tiykarlari islep shig'ildi.

10. Social-gumanitar ta'lim procesi mazmunin didaktikaliq parametrleri ajratilip ko'rsetildi.

11. Social-gumanitar ta'lim procesi oqiw materiallarin modellestiriw texnologiyasi islep shig'ildi.

12. Oqiwshida o'zbetinshe pikirlew qa'biliyetin aniqlaw normalari toplami sistemalastirildi.

Ta'lim mazmunin qa'liplestiriw procesinde oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriw ju'zesinnen oqiw materiallarin modernizatsiya qiliwdin' za'ru'riy ta'repleri o'z aldina ko'rsetildi.

Sol menen birge, oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' unamli ta'replerinen olardag'i ma'na'wiy jetikliginin', du'nyaqarasinin' ken'eyiwi, rawajlaniw ushin mu'na'sip u'les qosa alatug'in jaslardin' qa'liplesiwi bolip tabiladi. Usi tiykarlarg'a qarap, izertlew jumisinin' aldina social-gumanitar ta'lim procesinde oqiwshilardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriwdin' pedagogikalik tiykarlarin izertlew waziypasi qoyilg'an edi. Bul barisa social-gumanitar jo'nelistegi pa'nler pu'tkil millet wa'killeri ushin milliy sana, du'nyaqaras ha'm milliy ruxtin', milliy a'dep-ikramliliq, ha'mde so'ylesiw ma'deniyatin qa'liplestiriw, bolip atirg'an ha'rbir procesti o'z qarasi menen analiz ete aliw, a'melyatqa tu'rli jag'daylardi jaratiw mashqalalarin sheshiw jollarin erkin bildiriwge mas imkaniyatlari menen ajiralip turadi.

Izertlew boyinsha ko'rsetpeler

Sovet da'wrinde uliwmalik orta ta'lim mektep oqiwshilarinin' oqiw procesinde o'zbetinshe piker ju'rgiziwlerine ha'm o'z mu'na'sebetlerin bildiriwlerine az itibar beriletug'in edi. Ko'pshilik jag'daylarda sipat orninda mug'dar u'stinligi sezilip turatug'in edi. Bu'gin ma'mleketimizde o'zbetinshe pikirlew ushin tosiqlar joq. Soni talqilag'an oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriwg'a qaratilg'an formalar, qural ha'm metodlardin' toplaminnan ibarat bolg'an ta'lim mazmuninin' jan'a modeli:

- Ta'lim procesinin' jan'alang'an mazmuni oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlew qa'biliyetinin' da'rejesin belgilewi;
- Oqiwshi shaxsinin' sanasi, belsendiligi ha'm birge islewine qarata rawajlandiriwshi o'zgesheliklerine iye ekenligi;

- Oqiw materiallarin modellestiriw texnologiyalarinin' oqiw-tarbiya procesinde ju'zege keliwi mu'mkin bolg'an mashqalalardi joq etiwge qaratiliwi;
- Oqiwshilardi bag'darlaw, erkin iskerligin jobalastiriw ushin olarda o'zbetinshe pikirlew qa'bilyeti ko'rsekishin aldinnan aniqlap aliniwi;
- Oqiwshilarda o'zbetinshe pikirlewdi rawajlandiriw ju'zesinen pedagogikaliq ha'm psixologiyaliq nizamliqlarg'a tiykarlaniwi;
- Oqiwshilardin' pikirlew aktivligin asiriwg'a bag'darlang'anlig'i;
- Uliwma bilim beriw mekteplerinin' social-gumanitar ta'lim tarawindag'i oqiwshilar o'zlestiriwi kerek bolg'an bilim, ko'nlikpe ha'm ta'jriybelerinde olardin' o'zbetinshe pikirlew qa'bilyetin rawajlandiriw faktorlarina o'z aldina itibar qaratilg'anlig'i menen a'hmiyetli mazmundi alip keledi.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR

1. Мирзиёев.Ш.М. Танқидий таҳлил, қаътий тариб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январ №11.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга қураимиз. “Ўзбекистон” 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. “Ўзбекистон” 2016.
4. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракат стратегияси. 7 январ 2017 йил.
5. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 416 б.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. - Т.: Ўзбекистон, 1999. – 182 б.
7. Каримов И. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил 29 август // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент, Шарқ, 1997. Б. 4-9.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 40 бет.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. – Т.: Шарқ, 1997. – 48 б.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида»ги қонуни. – Т.: Шарқ, 1997. – 63 б.
11. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. – Т.: Академия, 2000. – 632 б.

12. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1990. – 824 с.
13. Андреева Г.М. Общение и оптимизация совместной деятельности. – М.: МГУ, 1997. – 217 с.
14. Аннамуратова С.К. Художественно-эстетическое воспитание школьников Узбекистана. – Т.: Фан, 1991. – 370 с.
15. Афанасьев П.О. Дидактика в средней школе. – М.: Педагогика, 1997. – 268 с.
16. Аҳмедов И.Р. Нутқ ўқитиш ва ЭҲМ. – Т.: Фан, 1992. - 184 б.
17. Аҳмедов Б. Амир темур дарслари. – Т.: Шарқ, 2000. – 96 б.
18. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 432 б.
19. Баубекова Г., Мусурмонова О. Ўзбек халқ педагогикаси. – Т.: Халқ мероси, 2000. - 64 б.
20. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1986. - 488 б.
21. Беспалько В.Т. Слагаемые педагогических технологий. М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
22. Бобомурод А. Ислом одоби ва маданияти. – Т.: Чўлпон, 1995. – 176 б.
23. Выготский Л.С. Избранные труды. – М.: Наука, 1991. – 232 б.
24. Гольдин Б., Саидов А. Актив ҳаётӣй позицияни шакллантириш. – Т.: Ўзбекистон, 1994. - 31 б.
25. Доброви́ч А.Б. Воспитателью о психологии и психогигиене общения. - М.: Просвещение 1987. – С. 23.
26. Зарипов К. Ўқитувчилар малакасини оширишда мактаб раҳбарларининг роли. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 112 б.
27. Зиёдова Т. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. Она тили ўқитувчилари учун методик қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 2001. –80 б.
28. Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар. – Т.: Шарқ, 1999. - 400 б.
29. Измайлов А.Э. Народная педагогика. – М.: Педагогика, 1991. - 252 с.
30. Коммуникативность обучения - в практику школы: Из опыта работы. / Книга для учителя. - М.: Просвещение. 1995. – 126 с.

31. Мунаваров А.Х. Педагогика. - Т.: Ўқитувчи, 1996. – 360 б.
32. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 191 б.
33. Мўмин Сиддиқ. Мулоқот мезони. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –110 б.
34. Неъматова Г. Ижодий тафаккурни ривожлантириш технологияси ва ўқувчининг мустақил фаолияти. Т.: РТМ, 2001. –24б.
35. Нишонава З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахс хислатлари. Т.: «Халқ таълими», 2001 йил 4-сон. 38-42-бетлар.
36. Нишонава З. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. – 38 б.
37. Нишонава З. Мустақил фикр ривожланганлигининг психологик мезонлари // Ж. Халқ таълими. – 2001. - №1. – 34-37-бетлар.
38. Нишонава С. Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси. Пед. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. – Т.: 1998. – 288 б.
39. Нуруллаева Ш. Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. – Т.: 2007. – 148 б.
40. Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 2002. –78 б.
41. Пазылова М.Е. Ўқувчи маънавиятини хадислар воситасида шакллантиришнинг педагогик асослари/ Пед. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2004. – 21 б.
42. Раҳимов С. Абу Али Ибн Сино Таълим ва тарбия ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 98 б.
43. Рахматуллина Ф.М., Қурбанова А.Т. Основы педагогического общения. - Казань: КГУ, 1994. – 60 с.
44. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. - М.: Просвещение, 1991. – 128 с.

45. Сеневко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: - Народное образование, 1998. – 256 с.
46. Слостенина В.А. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования. – М.: 1999. – 179 с.
47. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 464 б.
48. Шодиева Қ. Ўрта гуруҳ болалари нутқини ўстириш. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –122 б.
49. Шодиева Қ. Нутқ ўстириш услубиёти. Касб-хунар коллежлари учун. – Т.: Ўқитувчи, 2002. –270 б.
50. Шодиева Қ. Кичкинтойлар оғзаки нутқини ўстириш. (Болалар боғчаларининг кичик гуруҳлари учун машғулот ишланмалари). –Т.: Юлдузча, 1994. –43 б.
51. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. –Т.: Фан, 1989. –310 б.
52. Узбекская педагогическая антология. / Под ред. С.Очил, К.Ҳошимова. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 450 с.
53. Ўринова Ф.Ў. Алишер Навоий ва нутқ маданияти. //Бошланғич таълим. –Т.: - 2006. 6-сон. 4-5-б.
54. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. –Т.: 1999. – с. 84.
55. Форобий Абу Наср. Илмий асарлар. – Т.: Фан, 1995. – 200 б.
56. Щербакова А.И. Развитие творческих сил старшеклассников. – М.: Педагогика, 2002. – 202 с.
57. Юсупов И.М, Бевзова Л.В. Учителю об искусстве общения. - Фрунзе. Мектеп. 1990. – 44 с.
58. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 240 б.
59. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Бошланғич таълим педагогикаси ва методикаси фак. студ. учун қўлл. – Т.: Ўқитувчи, 1991. –176 б.

60. Ғозиев Э., Икромов Ж. Мустақил фикрлашнинг комилликка таъсири // Ж. Халқ таълими. – 2001. - № 4. 31-37-бетлар.
61. Ғозиев Э. Мустақил фикрлашнинг тараққиётга таъсири. Марифат. 1999.06.02.
62. Ғозиев Э. Таълим жараёнида ўқувчилар тафаккурининг ўсиши (Ўқитувчи учун қўлланма). – Т.: Ўқитувчи. 1980. – 88 б.
63. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т.: Фан, 1990. – 146 б.
64. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. – Т.: Ўзинкомцентр, 2003. – 103 б.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. tdpu-INTRANET.Ped.